

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ՏԷՐ ԶՕՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
mihran.min@gmail.com

Բանասեր, գրող, խմբագիր, մանկավարժ և երգիծանկարիչ Արամ Անտոնեան (Պոլիս 1875-Փարիզ 1952), Յեղասպանութենէն հրաշքով փրկուելէ և սուրիական անապատէն վերադառնալէ ետք ամբողջ կեանքը նուիրած է Մեծ Եղեռնի պատմագրման ու վաւերագրման աշխատանքին: Նախ՝ Զինադադարին, Հալէպի *Հայ Չայն* թերթին մէջ կոչով դիմած է տեղւոյն վերապրողներուն ու խնդրած անոնցմէ, որ աղէտին հետ առնչուող իրենց յուշերը գրի առնելով՝ տրամադրեն իրեն¹, ապա ի՛նք կամ իր կողմէ յանձնարարուած անձեր՝ իրենք գրի առած են անգրագէտ վերապրողներու յուշերը: Նոյն շրջանին, ան կրցած է Նայիմ Պէլէն և ուրիշներէ ձեռք ձգել Յեղասպանութեան վերաբերող թուրք կառավարութեան տասնեակ պաշտօնագրեր, ու այդպիսով իր մօտ մէկտեղուած է Հայոց Յեղասպանութեան յուշագրութիւններու եզակի ու մեծարժէք հաւաքածոյ մը, որ ցարդ հայերէն բնագիրով կը մնայ անտիպ²:

Զբաւարարուելով նիւթի հաւաքումով, Անտոնեան լոյս ընծայած է նաեւ Յեղասպանութեան վերաբերող վաւերագրական մեծարժէք հատոր մը՝ *Մեծ Ոճիրը*³ խորագիրով, ուր հրատարակած է կոտորածներուն մասին իր ձեռք ձգած պետական վաւերաթուղթերը և թարգմանաբար՝ թուրք պետական պաշտօնէայ Նայիմ Պէլի յուշերը, անոնց կցելով կարեւոր դիտողութիւններ ու բացատրութիւններ:

Վերոյիշեալ հատորին առընթեր, Անտոնեան լոյս ընծայած է նաեւ մեծ մասամբ Մեսքէնէի հայ գաղթականներու առօրեայէն վերցուած *Այն Սեւ Օրերուն...* (*Պատկերներ*) հատորը⁴ և պարբերական մամուլի էջերուն՝ հրատարակած է յուշագրական բնոյթի զանազան գործեր՝ «Աքսորի Ճամբուն Վրայ»⁵, «Կոմիտաս Վարդ. Աքսորի Մէջ»⁶ և բազմաթիւ այլ յօդուածներ:

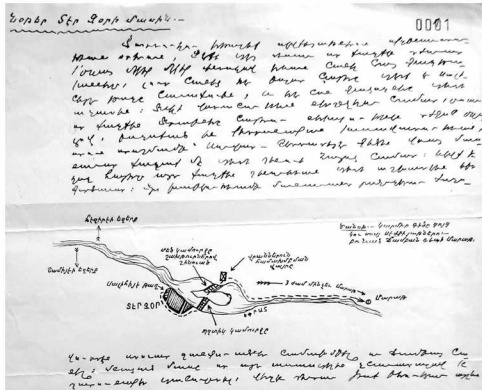
Տպագիր հսկայական նիւթերու կողքին, Անտոնեանի գրիչէն ծնած և Յեղասպանութեան հետ առնչուող բազմաթիւ այլ գործեր ևս կան, որոնք նուիրուած են Պապի, Ռաս Իւլ Այնի, Մեսքէնէի, Հալէպի, Տէր Զօրի և սուրիական անապատի միւս աքսորավայրերու հայութեան ու այնտեղ տիրող պայմաններուն:

Անտոնեանի վերոյիշեալ անտիպներէն հոս հրատարակութեան կու տանք Տէր Զօրի կոտորածներուն վերաբերող իր ընդարձակ գրառումներուն մէկ մասը:

Սուրիական անապատին մէջ տեղի ունեցած կոտորածներուն մասին Անտոնեանի այս գրառումները իրենց պատմական մեծ արժէքին կողքին,

կը նպաստեն նաեւ որ բացայայտուին իր հիմնական աշխատանքին՝ Մեծ Ուշիքին հետ կապուած բազմաթիւ մանրամասնութիւններ, նպաստեն Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան

նուիրուած այս կարեւորագոյն գործը աւելի լաւ հասկնալու, ինչպէս նաեւ անոր հետ կապուած բազմաթիւ լրացումներ ու բացայայտումներ կատարելու:

Անտոնեանի բնագիրը հրատարակութեան կու տանք նոյնութեամբ, առանց ռեւի միջամտութեան: Կատարած ենք միայն կէտարդական

աննշան հպումներ եւ մեր կողմէ աւելցուցած ենք անհրաժեշտ ծանօթագրութիւնները:

Ծանօթագրութիւններուն մէջ աշխարհագրական վայրերու մասին եղած տուեալները տրուած են 1915 թուականի դրութեամբ:

ՆՕԹԵՐ ՏԷՐ ԶՕՐԻ ՄԱՍԻՆ⁷

Զարդուելու երթալիք սելքիաթներուն⁸ սկզբնաւորութեան օրերուն, Զեքի պէյ⁹ տեսաւ որ քաղաքէն դժուար կ'ըլլայ մէկիկ մէկիկ փնտռելով երեւան հանել հայ գաղթականները, լուր հանեց թէ բոլոր հայերը պէտք է Մալիհիլէ թաղը¹⁰ հաւաքուին, եւ թէ հոն գացողները պիտի ազատին: Աւելի վստահութիւն ներշնչելու համար, ըսաւ որ քաղաքին արաբները հայերու ներկայութենէն դժգոհ ըլլալով, բողոքած են կեդրոնական կառավարութեան, որուն որոշմամբ՝ Սուլթան¹¹-Շէտտատիյէ¹² գիծին վրայ մասնաւոր քաղաք մը պիտի շինուի հայոց համար: Մէկք եղող հայերը այդ քաղաքին շինութեան պիտի աշխատէին իբր գործաւոր: Այս խաբէութեամբ մանաւանդ յաջողեցաւ ժողովուրդէն ստուար զանգուածներ համախմբել ու ճամբայ հանել: Մնացած մասը որ այդ առասպելին չհաւատալով կը շարունակէր պահուրտիլ, վերջէն դժուար ձեռք բերուեցաւ այլեւս:

Երբ Զաւէն Պատրիարք¹³ [Տէր] Զօր հասաւ¹⁴, սարսափ կը տիրէր արդէն տեղոյն հայոց մէջ: Բոլորն ալ պահուրտածի պէս էին: Պատրիարքը, Զօրէն Անայի¹⁵ ճամբով Պաղտատ պիտի երթար: Զօր ժամանած օրն իսկ հայերը տարտամօրէն լսեցին թէ բարձրաստիճան անձնաւորութիւն մը եկած է: Ինչ ազգի պատկանիլը չէին իմացած: Կը

կարծեին թե եկողը քննիչ մըն է, ինչ որ սրտապնդութիւն կու տար իրենց: Շուտով սակայն արաբները հասկցուցին իրենց թե եկողը հայ է.- «Ձեզի մեծ մը եկած է», կ'ըսէին: Երբ իմացուեցաւ որ այդ խորհրդաւոր անձնաւորութիւնը պատրիարքն է, բոլորն ալ տխրեցան, որովհետեւ չէին գիտեր անոր Պաղտատ աքսորուած ըլլալը, ու կը մտածէին թե ազգը ամբողջ փճացնելէ ետք՝ Պատրիարքն ալ կը բերեն իբր կափարիչ բացուած գերեզմաններուն: Անոր սպաննուիլը գուշակելով կը սկսէին նախազգալ թե իրենց վախճանը նոյնը պիտի ըլլայ:

Այդ միջոցին՝ Տէր Զօրի մերքեզ մէմուրը՝¹⁶ վատահամբաւ Մուսթաֆան¹⁷, իր օգնականը Պէտրի, մահափորձի ծրագիր մը կը մշակէին՝ Զէքիի հետ: Պատրիարքը կը տարագրուէր գրեթէ մինակ. միայն քրոջը աղջիկը կար հետը¹⁸: Անապատէն անցած էին անշշուկ, Զօր գալն իսկ վստահաբար ծանօթ չէր քաղքին ժողովուրդին: Պէտրի՝ որ պատրիարքին պիտի ընկերանար իբր հետեւորդ, իր վրայ կ'առնէ սպաննութեան գործը եւ իսկոյն ճամբայ ելլելով կը հասնին Անէ: Նոյն օրերուն՝ Անէի գայմագամն էր պարկեշտ մարդ մը, ազգական Զօրի Մէճլիսը Իտարէի¹⁹ պաշ-քեաթիպ²⁰ Ալի Մայիտ պէյի: Պէտրի շիտակ գայմագամին քով կ'ելլէ, եւ կը բացատրէ ծրագիրը, յայտնելով որ սպանութիւնը պիտի կատարուի անանկ պայմաններու մէջ որ եթէ յայտնուի ալ, բնա՛ւ պատասխանատուութիւն չպիտի գայ ո՛ր եւէ մէկուն վրայ: Ըստ իր ծրագրին՝ զաղտնաբար կառքին հետեւող արբանեակներ յանկարծ իբր աւագակ յայտնուելով, հրացան պիտի արձակէին կառքին վրայ եւ սպաննէին պատրիարքը:

Բայց գայմագամը խստիւ կ'ընդդիմանայ եւ կը սպառնայ իրողութիւնը հրատարակել՝ եթէ սպանութիւնը կատարուի: Պէտրի կը պնդէ, բայց անօգուտ տեղը, ու վերջապէս կը ստիպուի լքել սպանութեան ծրագիրը²¹:

Այս անցքը պատմած է նոյն ինքն Ալի Մայիտ պէյ՝ Տոքթ. Մարգարեանի²²:

* * *

Տէր Զօրի Մերքեզ Մէմուրի Մուսթաֆան՝ ջարդերուն ու խռչտանգումներուն մէջ Զէքի պէյի աջ բազուկը եղաւ: Այնթապցի էր, ուր իր տունը կը գտնուի Տապպաղխանէ²³ փողոցը: Չափազանց անողորմ ու բարբարոս մարդ մը որ հայոց համար ճշմարիտ սարսափ մը դարձած էր: Բոլոր տանջանքները իր հսկողութեան տակ կը տրուէին: 1917ին՝ Զօրի սուրիանիներու եկեղեցին բոզանոցի վերածեց եւ քաղաքին մէջ գտնուող հայ կիներն ու աղջիկները բռնի այդ եկեղեցին լեցուց իբր բոզ, եւ ինքն իսկ օրինակ ըլլալով բնիկ ժողովուրդը մղեց որ զանոնք լլկեն ու պղծեն անխնայ: Այս արարքը կատարեց Զէքիի յաջորդող միութեսարըֆին²⁴ այնթապցի Ապտիւլ Գատէրի (կը բնակէր Այնթապ՝ Ամերիկեան Հիւանդանոցին²⁵ դէմը) հաւանութեամբ: Իրեն պէս արիւնկզակ մարդ մըն

ալ աս էր, շատ հակառակ հայոց, եւ եթէ ջարդը Զեքի պէյ կատարած չըլլար՝ ապահովաբար ինք պիտի ընէր: Իր յաջորդը՝ Հիւսի պէյ, որ լաւ համբաւ մը թողուց, պաշտօնի անցնելուն պէս վերջ տուաւ սուրիանիներու եկեղեցիին մէջ կատարուող այդ խայտառակութեանց, եկեղեցին յանձնեց տէրերուն եւ կիներն ու աղջիկները արձակեց: Բայց չկրցաւ դպչիլ Մուսթաֆային՝ որ մեծ ազդեցութիւն ունէր նոյն իսկ արաբ շրջանակներու մէջ: Ապտիւլ Գատեր վերջէն պաշտօնի բարձրացմամբ՝ Գասթամպօլլի²⁶ միութեսարըֆ եղաւ: Արժանի էր որ վարձատրէին զինքը, որովհետեւ կերպով մը Զեքի պէյի գործը լրացուց Զօրի մէջ, վերապրող սակաւաթիւ հայերը անընդհատ խոշտանգելով:

Զօրի ջարդերուն ատենը մանաւանդ Մուսթաֆա մեծ գործունէութիւն ու եռանդ ցոյց տուաւ: Տեսնելով Զեքիի թափած ճիգերը՝ ժամ առաջ Զօրի գաղթականները բնաջինջ ընելու մասին.

- Փաշա՛ս, հոգ մի՛ ընէր, կ'ըսէր անոր, ես ամէն բան կը կարգադրեմ կոր:

Հալէպի անկման վրայ՝ երբ թուրք իշխանութիւնը վերցաւ Զօրէն, տեղւոյն ջարդուկտոր հայերը սկսան ձեռնարկել ազգային կազմակերպութեան մը: Էն առաջ որբերը հաւաքել սկսան, որովհետեւ մեծ մասամբ փողոցներն էին: Կոտորակուելով կոտորակուելով հազիւ 50 հատ միայն մնացեր էին, բայց նոյն իսկ աստուք աչքի փուշ էին իրեն համար, շատ կ'երեսային:

- Մեծ սխալ գործեցի, կ'ըսէր այդ օրերուն, ասոնք ալ ապրեցնելու չէի:

Երբ թրքական իշխանութիւնը վերջնականապէս վերցաւ Զօրէն, տեղւոյն վերապրողները կազմեցին «Ազգային Մարմին» անունով Միութիւն մը (նախագահ՝ Եզնիկ քահանայ Թէքէեան²⁷, ատենապետ՝ Կ. Մօրճիկեան²⁸, ատենադպիր՝ Սահակ-Մեսրոպ²⁹): Այս Մարմինը՝ որուն ոյժ կու տային բոլոր վերապրողները, արաբ կառավարիչին ժամանելուն յաջորդ օրն իսկ դիմում ըրաւ Մուսթաֆան ձերբակալել տալու համար: Դիմումը մնաց ապարդիւն, որովհետեւ կառավարիչը առարկեց թէ այդ կարգի ոճրագործները միջազգային ատեանի մը առջեւ պիտի դատուին եւ ինք իրաւասութիւն չունի այդ ատեանին գործառնութեանց խառնուելու: Խոստացաւ միայն խնդիրը Հալէպ իմացնել:

Մուսթաֆա, տեսնելով որ Զօր այլեւս ապահով չէ իրեն համար, պատրաստուեցաւ Հալէպ մեկնելու: Ազգ. Մարմինը անկէ առաջ լուր հասցուց Հալէպ, ինծի գրուած նամակով մը: Իսկոյն դիմեցինք Սուրիոյ եւ Հայաստանի Գօմիսէր Պ. Բիքօի³⁰ որ խոստացաւ ձերբակալել տալ Մուսթաֆան: Երբ այս վերջինը հասաւ Հալէպ, մեծ դժուարութեամբ միայն կարելի եղաւ զինքը բանտարկել տալ, որովհետեւ ազդեցիկ բարեկամներ ունէր, որոնք նոյն իսկ մտադիր էին զինքը Մերքեզ Մեմուրիի պաշտօնով վերահաստատել Հալէպի մէջ:

կառավարութեան կը յանձնէ թէ՛ Սահակեանի գոհարեղէնները եւ թէ՛ առ հասարակ բոլոր այնթապցիներու, նոյն իսկ Հալէպ գտնուող հայերու կողմէ պանքան թողուած աւանդները:

Ճիշդ նոյն օրերուն Ահմէտ պէյի թելը կը կոտրի արկածով, կու գայ Հալէպ դարմանուելու, եւ առթիւ մը լուր կը դրկէ Սահակեանի որ «Ան շունը թող տեղը նստի, գոհարեղէն, եւայլն չպահանջէ, հակառակ պարագային զինքը կը փճացնեմ»: Ինք ու Ալի Ճենանի ամէն էնթրիկ կը բանեցնեն, մինչեւ որ, հակառակ ներքին գործոց նախարարութեան կողմէ եկած հրամանին՝ վալին, Մուսթաֆա Ապտիւլ Խալիք, Սահակեանը հսկողութեամբ կը քշէ Տէր Զօր:

Ժամանակ կ'անցնի, Զէքի պէյ Զօր կ'երթայ իբր միութեսարըֆ: Այնտեղ կը ծանօթանայ Սահակեանի ու կը մտերմանան այնքան որ շատ հեղ միասին բօքեր կը խաղային: Գիշեր մը՝ Սահակեան հիւր եղած էր Զօրի հեռագրատան տնօրէն Պէհճէթ պէյի, շատ պատուաւոր երիտասարդ մը: Ժամանակ անցընելու համար կը նստին նարտ խաղալու, բայց հագիւ սկսած, կու գան կը կանչեն Լեւոնը, ըսելով որ Զէքի պէյ զինքը կ'ուզէ: Թէ՛ Լեւոնի եւ թէ՛ Պէհճէթ պէյի տպաւորութիւնը այն կ'ըլլայ որ Զէքի պէյ խաղի համար կը կանչէ: Լեւոն կ'ելլէ կ'երթայ:

Առտուն՝ Պէհճէթ պէյ հեռագրատուն կ'երթայ եւ առաջին տեսած բանը կ'ըլլայ օրինակը հեռագրի մը որ նախորդ օրը հասած էր, եւ որով ճէմալ Փաշա Զէքի պէյի կը յանձնարարէր Լեւոն Սահակեանը հանգստօրէն (միւրէֆֆէէն) Հալէպ դրկել: Պարագաները՝ Հալէպի մէջ Փաշային դիմէր, եւ ներքին գործոց նախարարութեան ծանօթ հրամանը ցոյց տալով, յաջողէր էին հեռագիրը զարնել տալ:

Պէհճէթ պէյ չափազանց կ'ուրախանայ, ու կը մտածէ թէ Զէքի պէյ այդ աւետիսը հաղորդելու համար անշուշտ գիշերանց կանչած էր Սահակեանը: Զի կրնար կենալ պաշտօնատեղին եւ ուրախութենէն կ'երթայ Սահակեանի տունը: Այնտեղ իրեն կ'ըսեն թէ Լեւոնը նախորդ գիշերը եկան փնտռեցին, բայց տունը չէր, ու գիտնալով որ Պէհճէթ պէյի հիւր գացած է, հոն դրկեցին փնտռողը. անկէ ի վեր երեսան չէ ելած:

Պէհճէթ պէյ կը շփոթի կը մնայ, բան մը չի հասկնար եղածէն, ու կը դառնայ հեռագրատուն, եւ ահա հոն կը հասնի նաեւ Զէքիի մէկ հեռագիրը, ուղղուած ճէմալ Փաշայի, թէ «Լեւոն Զօրի մէջ չի գտնուիր, եւ թէ երկու ամիս առաջ՝ Զօրի շրջակաները գործող հայ չէթէներուն միանալով աներեւոյթ եղած է»: Պէհճէթ պէյ կը կատողի, կը փրփրի, կը սկսի պոռակ կանչել Զէքիի դէմ: Որովհետեւ կը հասկնայ թէ իրօք ի՞նչ եղած է խեղճ Սահակեանը:

Իրապէս ալ Զէքի գայն սպաննած էր՝ Շաշեանի խումբին հետ:

Պէհճէթ պէյ Հալէպ էր քաղքին անկումէն ետք, եւ այս անցքը ինք անձամբ պատմեց հալէպցի ծանօթ վաճառական Պ. Խաչատուր Շահինի³⁷ ներկայութեան:

* * *

Զեքի պէջ շատ լաւ ձի կը նստէր: Արաքները անգամ, որոնք զմայլելի ձիավարներ են, միշտ մեծ գովեստով կը յիշատակէին ասիկա: Մեւ զամբիկ մը ունէր՝ Մէօհրէն, եւ անով շատ հեղ 10-12 ժամուան ճամբայ կտրած է 6-7 ժամուան մէջ: Սովորաբար սակայն ֆայթօն կը նստէր, եւ ընդհանրապէս ֆայթօնով կը հետեւէր սէվքիյաթներուն մինչեւ Մարաթ³⁸ ու Սուվար: Իր բարբարոսութիւնը նոյնիսկ չէլեններուն՝ իր հաւատարիմ արբանեակներուն, սոսկում կը պատճառէր:

Սէվքիյաթներէն առաջ Ռէս-Իվ-Այն գնաց, եւ ամբողջ ամիս մը աշխատեցաւ կազմակերպելու ջարդը, բանակցելով չէլեններուն հետ: Սակայն չէլենները շատուոր չէին, եւ ջարդուելիք աւելի քան 100,000 հայ կար Տէր Զօրի մէջ ու շրջականները: Մէկ կողմէն ալ կը դրկուէին Մէսքէն³⁹ Զօր գիծն ի վար, որուն վրայ կը գործէր տխրահռչակ Հազգը պէջ: Այս պատճառաւ ձեռք առաւ նաեւ Մարաթ-Շէտտատիէ գիծին արաքները, մասնաւորաբար Զօր-Մարաթ-Սուվար գիծին երկայնքը բանակող Պրկկարա աշիրէթը⁴⁰, Սուվար-Շէտտատիէ գիծին երկայնքը բանակող Ակէլտէղ⁴¹ աշիրէթը, եւ Շէտտատիէի ու շրջականներուն մէջ գտնուող Ճպուրի աշիրէթը⁴², զանոնք շլացնելով կատարուելիք կողոպուտով: Ռէս-Իվ-Այնէ⁴³ դարձին կանգ առաւ նաեւ Սուվար, Շէտտատիէ, մասնաւորաբար Մարաթ, որուն միւտիրն⁴⁴ էր այդ միջոցին Զօրի ծանօթ հայասէր պէլէտիէ րէիսի⁴⁵ Հաճը Ֆատըլի⁴⁶ մէկ ազգականը՝ Մուհամմէտ Լապէին: Զեքիի առաջարկին վրայ, անիկա մերժեց ջարդերուն մասնակցիլ: Զեքի կատղած՝ անմիջապէս պաշտօնանկ ըրաւ զայն, եւ անոր տեղ իբր առժամեայ միւտիր Մարաթ դրկեց զօմիսէր Պէտրին, որ քիչ մնաց Զաւէն Պատրիարքը պիտի սպաննէր: Տէր Զօրի արաքներէն ալ ստուար մաս մը Զեքիի ծրագրին յարեցան, հետեւելով Զօրի մէպուս⁴⁷ Մուհամմէտի⁴⁸ որ շատ վարնոց մարդ մըն էր, ինչպէս արդէն քաղքին բնակչութեան մեծագոյն մասը: Այս արիւնկզակը, Պուլսէն դարձին տեսնելով Զօր խոնուած հայերու բազմութիւնը՝

- Այս շուները ինչո՞ւ կը սպասցնեն այստեղ, ինչո՞ւ չեն դրկեր ու փճացներ, ասա՞նկ կը գործադրեն պետութեան հրամանները, պոռացեր էր:

Նոյն խօսքը կրկնած էր նաեւ տեսնելով Զօրի հայ որբերը, զորս Հաճի Ֆատըլ պատսպարած էր որբանոցի մը մէջ:

Այս մէպուսէն զատ՝ Զեքիի գործակիցներուն մէջ կ'արժէ մասնաւոր կերպով յիշատակել Անէի գայմագամ Թուրքի Մահմուտ⁴⁹, Ապտուլլահ Փաշա⁵⁰, որ բաւական ժամանակ անցուցած է Պոլիս, եւ որ վերջէն՝ որբերը պիտի սպաննէր: Զեքի զայն սէվք մեմուրի նշանակած էր: Մէպուսին եղբայրը՝ Խալէտ Էֆէնտի[ն էր]: Զինուորականներէն [էին]՝ ալայ զօմանտանը⁵¹ Սալաւտտին պէջ, թապուր զօմանտանի⁵² Ալի Սահիպ պէջ, էսթեր սիւվարի իւզ պաշի⁵³ Հասան Էֆ., էսթեր սիւվարի

միլլազիմ⁵⁴ Թեֆիք էֆ.: Նաեւ՝ վերոյիշեալ մերքեզ մեմուրի Գավարատ օղլու Մուսթաֆան, Անէյի զօմիսէր Պէտրի էֆ., փոլիս Մուհարրէմ պոլսեցի: Ոստիկանները 10 հատ էին, բացի երեքէն (փոլիս Հիքմէթ՝ պրուսացի, Գօմիսէր Մահմուտ՝ տէր-զօրցի եւ ուրիշ մը) միշտ բարբարոս ընթացք մը ունեցան հայերուն հանդէպ:

* * *

Ալի Մուստ պէյի⁵⁵ պաշտօնավարութեան օրով կատարուած սէվքիյաթները (հաւանականաբար երեք սէվքիյաթ) դէպի Մուսուլ⁵⁶, դրկուեցան Մարաթ-Պուսարա⁵⁷ ճամբով, անցան Խապուրի⁵⁸ վրայ ձգուած քարէ կամուրջէն եւ բարձրացան Սուվար: Այս ճամբան՝ միշտ ջուրի ափերուն հետեւելուն՝ լաւագոյն էր քան Մարաթ-Սուվար գիծը որ անապատէն կ'անցնի, բոլորովին անջրդի է: Զէքի պէյ դիտմամբ այդ գիծը ընտրած էր՝ թէ՛ աւելի տաժանելի դարձնելու համար կարաւաններուն գնացքը, եւ թէ մանաւանդ աւելի հեշտիւ իրականացնելու համար իւր դժոխային ծրագիրը: Կարաւանները՝ քաղքէն՝ Սալիհիյէի համախմբման թաղէն ելլելէն վերջ՝ փայտէ պզտիկ կամուրջը անցնելով կանգ կ'առնէին վրաններուն յատկացուած վայրը: Երբ ջարդի համար ճամբայ հանուած մեծ սէվքիյաթները սկսան՝ Մէսքէնէի գիծէն եւ Րաքքայի⁵⁹ շրջականներէն վար իջած աւելի քան 10,000 գաղթականներ կային հոն՝ վրաններու տակ: Շատ հիւանդ կար իրենց մէջ, անանկ որ ստիպուած էին հողը փորելով գետնափոր հիւանդանոց մը շինել ուր կը մեկուսացնէին,՝ աւելի ճիշդը՝ ողջ ողջ գերեզման կը դնէին հիւանդները: Առ հասարակ շատ խեղճ էին, եւ կ'ապրէին չափազանց ողբալի դրութեան մը մէջ,՝ հակառակ անոր որ կարողութեան տէր մարդիկ ալ ունէին,՝ որովհետեւ Զէքի պէյ Զօրի վաճառորդներուն արգիլած էր անոնց բան տանելով ծախելու: Այդ թշուառներուն [համար] շուն ու կատու ուտելը խնջոյքի պէս բան մըն էր: Ասոնցմէ բոլորովին անտէր 7-800 կին անջատելով տարած են Պուսարա եւ թողած են գետին եզերքը: Ծայրայեղ աղքատութեան մէջ էին ամենքն ալ. մէկ քանին վրաններ ունէին, բայց անոնք ալ կողոպտուեցան արաբներու կողմէ: Ո՛չ միայն ո՛ր եւ է ողորմութիւն չէր ըլլար անոնց, այլ նոյն իսկ չէին թողուր որ շրջակայ արտերուն մէջ ինկած ցորենի հատիկները հաւաքեն կամ բոյսերը ուտեն: Ամէն օր արաբները կը մտնէին անոնց մէջ, եւ ամենէն գործի գալիքները առեւանգելով կը հեռացնէին մէկ քանի քայլ, կը լլկէին միւսներուն աչքին առջեւ: Օրն ի բուն դժոխային տեսարաններ իրարու կը յաջորդէին այսպէս: Լլկուած կիներ՝ եթէ գեղեցիկ ըլլար, ձեռքէ ձեռք կ'անցնէր. շատ հեղ մինչեւ 15-20 հոգի յաջորդաբար կը լլկէին զայն: Ցաւի աղաղակներուն վերջը չէր գար: Եղան կիներ որոնք դէմքերնին ճանկոտելով պատառ պատառ ըրին, որպէս զի տգեղ երեւնան, եւ ազատին այդ զարհուրանքէն: Այս բոլոր կիներն ալ շատ հագուագիւտ բացառութեամբ, Պուսարայի մէջ մեռան անօթութենէ: Մատկած ձիու մը նէխած, գրեթէ որդնոտած դիակը միջոց

մը զիրենք ապրեցուց շաբաթի մը չափ: Ջարհուրելի կոիւներ տեղի ունեցան այդ որդնոտած միսին համար: Ձիուն մինչեւ ոսկորները, քարերու միջոցաւ ծեծելով, փռշիացնելով, կերան: Երբ այլեւս ուտելիք բան չմնաց, իրենց մեռած պզտիկներուն դիակները կերան: Մարդակերութեան այս դէպքերը տեղի ունեցան նաեւ ուրիշ տեղուանք, մասնաւորաբար Մարաթի մէջ՝ Ջօրի սելվիյաթներու ընթացքին եւ Բաքքայի շրջակաները:

* * *

Ջօրի բնիկ տարրը, սելվիյաթներու միջոցին առ հասարակ ցնծութեան մէջ էր: Արդէն վարնոց ժողովուրդ, բոլորովին կ'ուրախանար, որովհետեւ գաղթականները, մեկնած ատեննին, աժան աժան կը ծախէին ինչ որ ունէին: Շատեր խանութ բացած ըլլալով, ապրանք ունէին, բայց մանաւանդ՝ տակաւին գոհարեղէն կը մնար շատ մը ընտանիքներու մօտ՝ այնքան վաճառումներէ եւ կողոպուտներէ ետք:

Ջօրէն մինչեւ Մարաթի շրջանակը կը գտնուի Պըկկարա Աշիրէթը. Սուվարի շուրջ՝ Ակէյտէտ Աշիրէթը, անկէ վեր՝ Շէտտատիյէի շուրջը՝ Ճպուրի Աշիրէթը որ կը տարածուի մինչեւ Հասիչէ⁶⁰, ուր իրեն կը խառնուի Շերապի Աշիրէթը⁶¹: Աւելի վեր՝ դէպի հիւսիս՝ Սինճարի⁶² շրջանակին մէջ խառն կը գտնուին Թայ⁶³ եւ Շամմար⁶⁴ Աշիրէթները: Այս բոլոր աշիրէթներուն մէջ ամենէն զօրաւորն է Շամմարը: Բոլորն ալ, գրեթէ առանց բացառութեան, մասնակցեցան ջարդերուն եւ կողոպուտին: Ջէքի պէյ ամենուն հետ ալ բանակցած էր նախապէս, եւ անոնց նոյն իսկ լաւագոյն տարրերը յաջողած էր անբարոյականացնել, կատարուելիք կողոպուտին հրապուրիչ հեռանկարը խաղցնելով անոնց սովորական ընչաքաղց աշուրներուն առջեւ: Բայց ամենէն աւելի Ջէքի պէյի ձեռնադրու գտնուեցան Սէֆայի⁶⁵ եւ Բէս-Իւլ-Այնի շրջանակին չերթեգները: Երբ Ջէքի՝ ջարդերու նախապատրաստութեան համար շրջան մը ըրաւ մինչեւ Բէս-Իւլ-Այն եւ Հասիչէ, անոնք մեծ փութկոտութեամբ ընդգրկեցին իր ծրագիրը: Վերադարձին հետը Տէր Ջօր բերաւ անոնցմէ 20-30 հոգի: Ժանտարմաներուն հետ՝ չէչէններու յանձնուած էր սելվիյաթներու հսկողութիւնը թէ՛ ճամբուն ընթացքին, եւ թէ՛ Մարաթ-Սուվար ճամբուն համախմբման կէտերուն վրայ: Սպանութիւնները, խմբական ջարդերը կատարուեցան առ հասարակ թէ՛ չէչէններու եւ թէ՛ արաբներու կողմէ:

Սելվիյաթները այն աստիճան շահաբեր էին որ իւրաքանչիւր ժանտարմա յաճախ մինչեւ 50 ոսկի կու տար իր պետերուն՝ որպէսզի ինք ալ ընկերանայ կարաւանին: Արդէն թէ՛ ներքին գաւառներու եւ թէ՛ անապատին մէջ՝ նոյն բանն էր: Շատ անգամ կ'ըսէին ժողովուրդին թէ մենք ձեզի սաչափի գնած ենք,- անշուշտ տուած դրամին խոշորցնելով, բազմապատկելով,- եւ այդքան գումարի փոխարէն դրամ, գոհարեղէն կամ ծանրագին հագուստներ կը պահանջէին ու կ'առնէին:

* * *

Հինգ ամիս կար որ Զեքիի մեծ ջարդերը կը տեւէին- եւ այլեւս գրեթէ գաղթական չէր մնացած Զօր, բացի մէնզիլը աշխատող սակաւաթիւ հայերէ եւ փռապաններէ, որոնք տակաւին կը պահուէին, որովհետեւ պէտք կար իրենց աշխատութեան: Որքանոցը, այդ պահուն զարհուրելի դրութեան մը մէջ էր: Աւելի քան 800 բոլորովին անոք տղաք խոնուեր էին քստմնելի աղտոտութեան մը մէջ, մեծ մասամբ առանց հագուստի, եւ անօթի կը տուայտէին այդ անանուն որջին մէջ, ուր արեւուն լոյսն անգամ կը խնայուէր իրենց: Հալած, ծիրած տղաք էին, կաշի ու ոսկոր մնացած եւ լորճած ամէն տեսակ սարսափներով ու անբարոյութեամբ լծուած կենցաղի մը մէջ: Ոմանք կը փախէին այդ գերեզմանէն ուր զիրենք թաղեր էին ողջ ողջ, կը սկսէին թափառիլ փողոցները, ձեռքերնին բաց, պատառ մը հացի համար հազարումէկ աղերս բերաննին: Ընդհանրապէս հացէ աւելի ծեծ էր կերածնին: Կը ծեծէին մանաւանդ երբ զիրենք ձեռք անցընէին այդ փախստականի վիճակով: Ապտակներով, կիցերով, հայիոյութիւններով կը քաշքշէին փողոցներէն նորէն կը տանէին որքանոցը կը թխմէին:

Մօտ 800 պզտիկներ, ընդհանրապէս հիւանդ, անկար ու ցաւագարած, կեանքի այդ պայմաններուն մէջ կը ճենճերէին՝ երբ Հազգը պէյ որբերու վերջին հունձքը ըրաւ Մէսքէնէի գիծէն վար, եւ բոլոր կայքերուն ալ մէջ գտնուած փոքրիկները հաւաքելով դրկեց Զօր: Այլակերպ, անբանացած, անճանաչ տղոց կարաւան մըն էր որ անապատն ի վար քշուեցաւ անօրինակ վայրէտութեամբ մը, ձմեռուան ամէնէն խստագոյն օրերուն: Շատեր ինկան ճամբաներուն վրայ, ուրիշներու մօտ՝ որոնք կայքէ կայք կամ արաբ վրաններու շուրջը անճար ու անօթի թափառած ատեննին նոյնպէս ինկեր, անթաղ մնացեր, որդնոտեր կամ կմախ[ք]ացեր էին:

Աննկարագրելի բան էր իրենց թշուառութիւնը: Կը քալէին մեծ մասամբ բոպիկ ոտքով ու կիսամերկ, տաժանքի լուծը վիզերնուն, եւ այլեւս հոգի չկար իրենց վրայ որ փորձէին փախչիլ, շրջականերէն պատառ մը հաց մուրալու համար: Շատերուն ոտուրները ուռեր, կարմրեր, շարաւոտ վերքերու խառաններով ծածկուած ահռելի մսագունդեր դարձեր էին: Եւ այդ վերքերը առանց դարմանի մնալով մնալով որդնոտեր էին ալ, ու խեղճ պզտիկները մատուրներով կը քաշէին կը հանէին այդ որդերը իրենց վերքերուն մէջէն, եւ գետին նետելէ առաջ կը վարանէին կը կենային, անգամ մը երկուք կը նայէին անոնց կակուղ, իւղոտ մարմնին որ կը գալարուէր իրենց մատուրներուն շուրջբոլորը, կը նայէին զարհուրելի ըղձանքով մը, իբր թէ ուտել ուզէին զանոնք,- այնքա՛ն անօթի էին: Իրենց ցաւը պոռալու կարողութիւնը չունէին այլեւս, եւ ճամբաներուն երկայնքը այդ տաժանքի փոթորիկէն հնձուելով, կ'իյնային իրարու ետեւէ, անձայն, անշշուկ:

Կիլիկեցի կառապան մը՝ Հաֆըզ՝ որ այդ օրերուն Հազգը պէլը⁶⁶ Զօր տարաւ, պատմեր էր թէ ճամբուն ընթացքին Հազգը պէլ դիտմամբ այդ դիակներուն վրայէն քշել կու տար կառքը՝ սարսափելի հայհոյանքներով եւ աւելի սարսափելի հրճուանքով մը: Մա՞նչ թէ աղջիկ մը, յայտնի չէր, որովհետեւ՝ այդ ահռելի կերպարանափոխութեան մէջ այլեւս կարելի չէր որոշել պզտիկներուն սեռը, ինկեր էր ճամբէն հեռու, հողակոյտի մը կուշտը, ու կը տնքար ո՛վ գիտէ ինչ անպատում ցաւերէ խարտոցուելով: Հնար չկար կառքը մինչեւ այդ բլրակը դարձնելու: Հազգը պէլ՝ կատաղած որ չի կրնար այդ տակաւին ապրելու յամառող հայու ձագը ջախջախել կառքին անիւներուն տակ, ատրճանակը հանելով երեք գնդակ կ'արձակէ անոր վրայ: Կառապանը չէր գիտեր այլեւս թէ ի՞նչ եղաւ տղուն, զարնուեցա՞ւ: Բայց չէ՞ որ մեռնելու դատապարտուած էր այդ ամայութեան մէջ: Վերադարձին՝ իրիկուան մը մօտ՝ նորէն անցեր էր այդ հողակոյտին առջեւէն, եւ աչուրները ինքնաբերաբար փնտռեր էին զայն: Բայց չէր կրցեր տեսնել տղան կամ անոր մարմինը, որովհետեւ ագռաւներու ահագին երամ մը՝ խոշոր սեւ պատանքի մը պէս ծածկած էր այն կէտը որուն վրայ խեղճ պզտիկը հոգի կը քաշքշէր օրեր առաջ: Կառքը քշեր անցեր էր առանց այլեւս հետաքրքրուելու, եւ քանի մը քայլ անդին հանդիպեր էր խոշոր զամբռերու որոնք իրարու հետ կը կռուէին այլեւս անճանաչ ու արիւնոտ գունդի մը համար որ մարդկային գլուխի մը կը նմանէր:

Զօր իջնելուն, Հազգը պէլ հետաքրքրուեր էր թէ քանի՞ որբ իջեցուցին վար: Արձանագրութիւնները հազիւ 250 պզտիկ ցոյց կու տային: Զարմացեր ու կատղեր էր, պնդելով որ աւելի պիտի ըլլան, եւ փնտռել տուեր էր այն ժանտարմաները որոնք որբերուն կարաւանը քաղաք իջեցուցած էին, որովհետեւ կը կասկածէր թէ խոշոր մաս մը որուն պակսած ըլլալուն ապահով էր, կրնար փրկուած ըլլալ չարաշահութեամբ կամ անփութութեամբ: Ժանտարմաները սակայն Զօր չէին, մեկներ էին ուրիշ կէտ մը: Բայց անոնց հետ տեսնուած մարդիկ կը փութան Հազգը պէլը ապահովցնել, պարզելով թէ ինչպէ՞ս այդ պզտիկները պակսեցան:

Մէսքէնէն ու շրջականերէն հաւաքուած որբերու կարաւանը, 300 տղոցմով, իջեր էր Ապու Հարրար⁶⁷, ուր կը գտնուէր նոյն կայքին տխրահռչակ Միւտիքը՝ օն պաշի⁶⁸ Բահմէտտինը⁶⁹: Միւտիքը չէր թողած որ անոնք կայքը մտնեն, եւ ժանտարմաները տղաքը տարեր ձգեր էին կառուղիին այն կէտին վրայ ուրկէ անապատը քողարկող սարերը կը սկսին: Քիչ ետքը՝ Բահմէտտին գացեր էր զանոնք ճամբու դնելու: Տակաւին կարաւանը ճամբայ չելած, այդ տղոցմէն չորս հինգը յանկարծ խոյացեր էին դէպի օն պաշիին ձին, եւ անոր յետոյքն ի վար փերթ փերթ իյնող աղբին մէջէն սկսեր էին իրարմէ յափշտակել մարսուած զարիի հատիկները որոնք յստակօրէն կ'որոշուէին զարշահոտութեամբ մխացող թրիքի կոյտին մէջ: Անասունը՝ այդ անակնկալ արշաւէն վախնալով

խորշեր էր ու քիչ էր մնացեր որ օնպաշին վար նետէ վրայէն: Այն ատեն՝ կատաղութեան նոպայի մը կուրութեան մէջ, արիւնարբու հրէշը զարհուրագին արշաւով մը ձին քշեր էր տղոց խումբին վրայ՝ եւ անոր սմբակներուն տակ ամբողջ վարկեաններ անխնայ ճզմեր էր տարաբախտ փոքրիկները որոնք ոչ իսկ փախչելու ոյժ ունէին այլեւս: Գինովցած այդ դժոխային վայրենութենէն զոր այն մարտիրոսացող մանուկներուն ողբերն ու հեծեծանքները բոլորովին կը գրգռէին, օնպաշին կատարածը կը շարունակէր կատաղութեան կոյր ոգիի մը պէս, հայեոյելով ամէն բանի եւ ամէն մարդու, փչելով նոյն իսկ Հագգը պէյի դէմ որ այդ իժի ձագերը երկար բարակ ժողվելու եւ ճամբայ դնելու տաղտուկը տուեր էր իրեն՝ երբ կարելի էր տեղին վրայ ալ լմնցնել զանոնք մինչեւ յետինը:

Քառորդ ժամ վերջ՝ երբ կարաւանը ճամբայ էլեր էր վերջապէս՝ հագիւ 150 պզտիկներ մնացեր էին քալելու կարող: Միւսները մեծ մասամբ ողջ էին, բայց ոչ իսկ կրնային շարժիլ: Շատերուն անդամները ճնշուել կամ կոտորուել էին, ոմանց գանկը ճեղքուել էր, ոմանց միսը բզիկ բզիկ կախուած կը մնար սրունքներու եւ թելերու երկայնքը, եւ բոլորն ալ կը լողային արիւնի, պատտռած կուշտերէն դուրս ինկած աղիքներու եւ կոկողանքի լճակներու մէջ⁷⁰:

Նոյն իրիկունն իսկ՝ ագռաւներու ճշմարիտ բանակ մը եկեր թառեր էր այդ ահռելի մսակոյտին վրայ, սովալլուկ կոչնականներու խումբի մը պէս, խռպոտ ու վայրենի կանչերու յորձանքի մը մէջ, ուրախ ու փութկոտ այդ խնձոյքին հանդէպ որ անակնկալ բախտ մըն էր այլեւս: Մարդիկը՝ իյնալով իյնալով հատեր լմնցեր էին ալ, եւ երկար ատեն կար որ ագռաւները ատանկ հարսնիք չէին տեսեր: Անոնց գիշակերի անկուշտ ախորժակը կեղբոնացեր էր մասնաւորաբար դէմքերուն վրայ, որովհետեւ շատ միս չունէին խեղճ պզտիկները, հալեր, վտիտցեր, քամուեր էին վաղուց: Կտուցները բարբարիկ մոլեգնութեամբ մը մխուեր էին աչքերու խոռոչներէն ներս, փորեր փորփրեր էին կապիճները, բզիկ բզիկ փրցուցեր էին այտերու միսը եւ բաց մնացած բերաններէն վար մխրճելով՝ արմատէն փրցուցեր հասներ էին լեզուները գորս արիւնի թափօսին մէջէն կը հափափէին զարհուրագին կափկափումներով: Ամբողջ երկու օր, ինչպէս վկայեցին շրջականները հաստատուած վրանաբնակ արաբներ, անլուր չարչարանքի մը մէջ, ողջ ողջ յօշոտուող պզտիկներուն ահռելի վայնասունները ուրիշ ամէն աղմուկ խափաներ էին անապատին այդ անիծած անկիւնին մէջ:

Այս ահաւոր մարտիրոսագրութեան պատմութիւնը լոկ հրճուանք կրնար պատճառել Հագգը պէյի խմորը ունեցող մարդու մը: Ապահով էր այլեւս թէ իր կողմէ հաւաքուած որբերը չէին արձակուած ու փրկուած, եւ յուշատետրի մը մէջ արձանագրեր էր այդ դժոխային բարբարոսութեան հեղինակին՝ օն պաշի Բահմէտտինի անունը: Քիչ ետքը, երբ ինք ալ, Զէքի պէյ ալ այլեւս մեկնած էին Պոլիս՝ որովհետեւ գործ չէր մնացած ու

ջարդուելիք հայ չէր մնացած,- Ապու Հարրարի աննշան օն պաշին, աստիճանի անօրինակ բարձրացումով մը, Բաքայի ժանտարմա գօմանտանի⁷¹ կը կարգուէր:

Հագգը պէ՛լ չէր մոռցեր յուշատետրը թղթատելու Պօլսոյ մէջ:

Մնացած որբերը աւելի բախտաւոր չեղան: Տէր Զօր գտնուող միւս 800իւն հետ ժամանակ մը որբանոց անունը կրող այն դժոխքին մէջ չարչարուելէ վերջ, Դեկտեմբերի ցուրտ օրով մը կառքերը լեցուցին զանոնք ու ճամբայ հանեցին⁷²: Մեծ մասամբ լմնցած տղաք էին: Երբեմն մինչեւ 3000ի բարձրացաւ անոնց թիւը: Քաղքէն դուրս՝ 5-6 խոշոր տուններու մէջ հաւաքած էին զանոնք, չէին թրքացուցած, ոչ իսկ անուանապէս, եւ սկիզբները՝ մենզիլը կը նայէր զանոնք: Վերջը՝ պէլէտիյէ րէիսի⁷³ Հաճը Ֆատըլ⁷⁴ ստանձնեց անոնց հոգատարութիւնը: Որբերուն համար լաւագոյն շրջանն էր ատիկա: Հաց ու կերակուր, սովորաբար ապուր, կանոնաւորապէս կը մատակարարուէր իրենց, եւ լաւ հագուած էին: Զեքի պէ՛լ գալուն պէս, աչքը այդ որբերուն վրայ դարձուց, եւ անոնց բախտաւոր վիճակը այլեւս փուշի պէս բան մը եղաւ իրեն համար: Մէկ քանի անգամ Հաճը Ֆատըլի ազդարարեց որ ետ կենայ զանոնք պաշտպանելէ, բայց տեսնելով որ այս մասին իր տուած հրամաններն ու թելադրութիւնները չեն գործադրուիր, պաշտօնանկ ըրաւ Հաճի Ֆատըլը, եւ անոր տեղ պէլէտիյէ րէիսի կարգեց իր արբանեակներէն մէկը՝ Անէի նախորդ գայմագամ Թուրքի Մահմուտը: Դժոխքի շրջանն էր որ կը սկսէր տարաբախտ տղոց համար: Այդ պայմաններուն մէջ էին՝ երբ Մեսքէնէի գիծէն բերուած տղոց հետ զանոնք ճամբայ հանեցին այդ Դեկտեմբեր ցուրտ օրով:

Մեսքէնէի եւ Համամի կառապանները որոնք Զօր՝ մենզիլին մօտ կ'աշխատէին, կարգ կարգ շարելով որբերը բեռցնել տուին անոնց: Կամուրջէն անցուցած ատեննին՝ ջուրը նետեցին ամենէն աւելի հիւանդներէն մէկ քանին, որոնք այլեւս տոկալու անկարող էին: Կամուրջէն անդին՝ կառքերը բռնեցին Սուվարի ճամբան, բայց փոխանակ Մերաթի⁷⁵ վրայով Սուվար ուղղուելու, բռնեցին անապատի ճամբան որ ուղիղ Սուվար կ'երկարի, եւ կամուրջէն սկսեալ 12 ժամ կը քշէ: Զուր չունէին տղաքը, եւ սարսափելի կը նեղուէին, ծարաւէն ու ցուրտէն: Զեքի պէ՛լ որ բաւական տեղ ընկերացաւ կարաւանին, միւթէհահիտ⁷⁶ Օննիկ Քիւրտեանէ⁷⁷ 1200 օխա⁷⁸ հաց առած էր տղոց համար, առանց բան մը վճարելու: Տղոց խումբին բուն վարիչն էր զօրցի խոֆած գազան մը՝ Ապտուլլահ փաշա, որ անապատին ամենէն անմարդի մէկ անկիւնը քշեց տղաքը, մաս մը օդը հանեց պայթուցիկ նիւթերով զորս միասին բերած էին, մաս մը լեցուց բնական քարայրներու մէջ եւ թաց փայտերու ու թրջուած յարդի կրակի մը մուխով խեղդեց, եւ մնացածն ալ որ ընդհանրապէս անկար եւ այլեւս շարժելու անկարող տղոցմէ կը բաղկանար, գետինը պառկեցուց, վրանին յարդ ցանեց ու ողջ ողջ այրեց:

Արդէն մինչեւ տանջանքի վայրը գալերնին շատ տողոց որոնք իրենց ողբերով անհանգիստ կ'ընէին զինքը, կառքերէն վար թափած էր, թողլով որ հոգինին տան ճամբաներուն վրայ: Տղոց հետ՝ կառապաններն ալ չվերադարձան: Անոնք ալ սպաննուած էին: Կառքերը միայն դարձան Զօր:

Որբերու տեղահանութիւնը կատարուեցաւ Զօրի վեցերորդ սէվքիյաթէն ետք: Զանոնք հանելու համար՝ Զէքի պէյ օրինաւոր պատճառ մը ստեղծեց: Զօրի սրբիյէի միւսիքիին⁷⁹, որ թուրք մըն էր, տեղեկագիր մը գրել տուաւ թէ որբերու թիւը աւելցած ըլլալով, կրնան թիֆլիսի եւ ուրիշ տարափոխիկ հիւանդութեանց տարածման պատճառ դառնալ:

Այս կոտորածէն երկու պզտիկներ միայն ազատեցան, Օննիկ անուն ռօսօսթոցի⁸⁰ տղայ մը, 13-14 տարեկան, որ քարայրի մը անկիւնը գտնուելուն՝ ծուխէն չէր խեղդուեր, ու վերջէն՝ սթափելով՝ ելեր էր դուրս: Այս տղան ինք իր գլխուն Զօր վերադարձաւ, բայց արդէն իսկ հիւանդոտ ու վախցած ըլլալով, հագիւ 3-4 ամիս միայն կրցաւ ապրիլ: Միւս ազատողն է շապին գարահիսարցի⁸¹ Աննա անուն աղջիկ մը, որ բանակին մէջ սպայ եղբայր մը ունէր: Այս աղջիկը միեւնոյն պայմաններուն մէջ ազատեցաւ եւ փախաւ Ուրֆա⁸²: Իր պատմութիւնը՝ մանկանց կոտորածին նկատմամբ, կէտ առ կէտ կը հաստատէ մեր առած տեղեկութիւնները⁸³:

Ապտալլահ փաշա՝ Հալէպի անկումէն վերջ նոյն քաղաքը եկաւ: Այդ միջոցին՝ Սուրիոյ եւ Հայաստանի ֆրանսական բարձր Քօմիսէր Պ. Բիքօ Հալէպ էր: Գրաւոր տեղեկագիր մը տուինք իրեն մանուկներու այդ կոտորածին նկատմամբ, խոստացաւ որ պէտք եղած հրամանը կու տայ Ապտալլահը ձերբակալելու համար, բայց մարդը մէկ քանի օր ամենայն հանգստութեամբ շրջելէ վերջ, նորէն ելաւ Զօր գնաց, առանց բնաւ անհանգիստ ըլլալու:

* * *

Նախապատրաստութիւն Զօրի սպանդին.-

Պապի⁸⁴ սէվքիյաթներու ամենէն սաստիկ շրջանին, Հալէպի ընդհ. դատախազութեան կողմէ Պապ հասաւ հետեւեալ հեռագիրը.-

(դայէթ միւսթաճէլ վէ մահրէմ)

Էրմէնիլերտէն ճինայէթլէ մահքում վէ միւթթէհիմ օլանլարտան՝ վէլէվ ժանտարմա տախրէսինճէ տէրտէսթ էտիլմիշ օլսա պիլէ՝ թէվքիֆ էթմէլէրէք հէման իլէրիյէ սէվքի⁸⁵:

Այս հեռագիրը տրուած էր Դատական նախարարութեան կողմէ Հալէպ հասած հրահանգի մը վրայ: Պապի հեռագրատան պաշտօնէան որ թուրքերէնի շատ տեղեակ չէր, կարծելով որ ընդհանուր գաղթականներու վերաբերող բան մըն է, Հաճընի երբեմնի հեռագրական պաշտօնէայ Պ. Կարապէտ Էվիխանեանի⁸⁶ տուած էր զայն որ կարդայ⁸⁷:

Հեռագրին իմաստը յայտնի էր: Նոյն իսկ ոճրագործները մի պահեք եւ սեւք ըրէք կ'ըսէր, որովհետեւ ընդհանուր հայութիւնը այդ միջոցին Ջօր կը դրկուէր ջարդուելու համար: Բանտերուն մէջ մնալով ապահովաբար սպանդէն պիտի փրկուէին: Ճիշդ այդ կարելիութիւնը կը նախատեսէր կեդրոնը, եւ կը փութացնէր այդ հրահանգը, որպէսզի ո՛ր եւ է ձեւով մարդ չազատի:

* * *

ՏԷՐ ԶՕՐ

Զեքի.- Խապուրի շուրջը վրաններ: Տեսակ մը շարժական քաղաք որ գիշերուան մը կեանքը պիտի ունենար: 400 չէչէններ հաւաքուած էին այդ վրաններուն շուրջը, կը սպասէին սպանդին: Բոլոր գաղթականները անօթի էին, զարհուրանք էր պարզապէս: Ոչինչ կար ուտելիք: Էշերն ու բռնատարի անասունները լմնցեր էին: Տղու դիակ ուտողներ կային: Զեքի կը հաւաքէ չէչէնները ու կ'ըսէ.- «Կը լսեմ որ երբեմն կողմնակցութեամբ, կամ մեղքնալով, կամ կաշառքով մարդ կ'ազատէք», յետոյ ձին կը քշէ վրաններուն մէջ, կը վերցնէ հազիւ երկու տարեկան հաճընցի⁸⁸ աղջիկ մը, թեւէն բռնած կ'առնէ կը բերէ, ցոյց կու տայ չէչէններուն ու կ'ըսէ.- Ահա նոյնիսկ այս անմեղը, ենթադրելով որ կարելի ըլլայ հայու ճիտ մը անմեղ նկատել, որովհետեւ այդ շան ձագերն ալ անմեղ չեն, պէտք է մինչեւ այս տարիքը գտնուողներն ալ անխնայ խողխողել, որովհետեւ օր մը պիտի ելլեն այս սպանդին հաշիւը փնտռեն եւ վրէժ լուծել պիտի ուզեն», ու տղան քանի մը անգամ դարձնելով անջրպետին մէջ, ուժգնօրէն կը զարնէ գետին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ «Կոչ Հալէպ Գտնուող Հայ Գաղթականներուն», տե՛ս՝ *Հայ Չայն*, Հալէպ, Ա. տարի, թիւ 20, 11 Դեկտեմբեր 1918, էջ 1:

² Անտոնեանի հաւաքած նիւթերէն կարելոր մասեր ֆրանսերէն թարգմանութեամբ լոյս տեսած են հետեւեալ երկու հատորներուն մէջ. Raymond H. Kévorkian, «L'extermination des Déportés Arméniens Ottomans dans les Camps de Concentration de Syrie-Mésopotamie (1915-1916)», *Revue d'Histoire Armenienne Contemporain*, Tom II, Փարիզ, 1998, եւ Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, # Փարիզ, Imp. Sagim-Canale, 2006: Առաջինին մէջ, էջ 180-190, թարգմանաբար տպուած է հոս հրատարակուող հատուածը:

³ Արամ Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը. Հայկական Վերջին Կոտորածները Եւ Թալէադ Փաշա*, Պոստոն, Տպ. Պահակի, 1921, 304, 1 էջ:

⁴ Տպուած՝ Պոստոն, *Հայրենիքի* հրատարակութիւն, 1919, 204, 3 էջ:

⁵ Լոյս տեսած Փարիզի *Վերածնունդ* շաբաթաթերթին մէջ, Գ. տարի, թիւ 19, 31 Յուլիս 1919ի թիւէն սկսեալ:

⁶ Տպուած՝ Փարիզի *Արեւմուտք* շաբաթաթերթի 1946-1947ի թիւերուն մէջ:

⁷ Նուպարեան Գրադարան, Փարիզ, Արամ Անտոնեանի Ֆոնտ (ԱԱՖ), թղթածրար թիւ 52, «Նիւթեր Տեղահանութեանց Եւ Կոտորածներու Պատմութեան Համար. Տէր Զօրի Կոտորածներ»:

⁸ Մելգ - Արաբերէն՝ առաքում, ուղարկում, փոխադրում: «Մելքիաթ»ը՝ բառին յոգնակի ձեւն է:

⁹ Նկատի ունի Տէր Զօրի գաւառապետ Սալէի Զեքի Պէշը, որուն կենսագրութեան շուրջ աղբիւրներու մէջ յաճախ առկայ են հակասական տեղեկութիւններ:

Ըստ աղբիւրի մը, ան Մակեդոնիայէն եկած ազգութեամբ չերթեզ իթթիհատական մըն է, որուն մանկութեան, պուլկար յեղափոխականներ, աչքերուն առջեւ մորթած են իր ծնողները եւ ինք ուխտած է վրէժ լուծել քրիստոնեաներէն (Կարապետ Ա. Քինյ. Գալֆայեան, *Գիրք Ելից Հայոց. Յիշատակ Անշիրիմ Նահատակաց Հնուց Եւ Նորից, Յայտից Եւ Անյայտից*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1955, էջ 173):

Ըստ այլ աղբիւրի, ան եղած է մօտիկ ազգականներէն Վանի երբեմնի կուսակալ Ալի պէյին, որ պաշտօնէ հրաժարելէ ետք, Կովկասի վրայով Պոլիս վերադարձի ճանապարհին, Պաթումի մէջ հայերու կողմէ մահափորձի ենթարկուած է՝ Վանի մէջ «իւր ցոյց տուած հայահալած ընթացքին համար» (Զաւէն Արքեպս. [Տէր Եղիայեան], *Պատրիարքական Յուշերս. Վաւերագիրներ Եւ Վկայութիւններ*, Գահիրէ, 1947, էջ 214: Զաւէն պատրիարք թիւրիմացաբար ըսած է թէ՛ Զեքի որդին էր Ալի պէյի: Այդ մասին տես Թէոդիկէն մէջբերում մը՝ *Յուշամատեն Մեծ Եղեռնի*, Պէյրութ, 1965, էջ 931, Խորէն Յ. Գըլըճեան, *Ալպում-Յուշամատեն Էվերէկ-Ֆենէսէի*, Պէյրութ, 1984, էջ 108):

Ըստ այլ աղբիւրի մը, Զեքի ծնած է Սամսոն 1879ին եւ որդին էր Սամսոնի վաճառականներէն Իսմայիլ Էֆենտիի: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ, իսկ երկրորդականը՝ Տրապիզոնի: Յուլիս 1902ին աւարտած է Պոլսոյ «Մուլլիէ» Վարժարանը եւ նոյն տարին պաշտօնի անցած է տեղւոյն Երկրագործական Դրամատան մէջ: Կարճ ժամանակ մը դասուանողած է Սամսոն, ապա դարձած է նոյն գաւառակի կառավարիչ, յետոյ յաջորդաբար եղած է Թէրիպոլի, Վաքֆիքեպի, Իսիէ, Պաֆրա եւ Ալաշեհիր գաւառակներու կառավարիչ: 9 Նոյեմբեր 1914ին 25 Փետրուար 1915, եղած է Ինճէ Սուի (Կեսարիա) տեղակալ, ապա նոյն պաշտօնով Մարտ 1915ին տեղափոխուած է Տեւէլի (Էւերէկ-Ֆենէսէ) եւ վերջին երկու վայրերուն մէջ կոտորած է տեղւոյն հայ ազգաբնակչութիւնը: 27 Հոկտեմբեր 1915ին նշանակուած է Պոլսոյ «մէքթուպճի», իսկ 25 Յունիս 1916ին՝ Տէր Զօր Գաւառի կառավարիչ եւ իր նոր պաշտօնատեղին հասած է Յուլիսի սկզբնաւորութեան:

Զեքի գլխաւոր կազմակերպիչն էր Տէր Զօրի անապատներուն մէջ աւելի քան 200 հազար արքայական հայերու կոտորածին (*Patrik Zavenin Ermeni Soykirimi Orgütleyicilerinin Listesi*, Sait Cetinoğlu, Իսթանպուլ, 2011, էջ 48): Ան պաշտօնի վրայ մնացած է մինչեւ 17 Մարտ 1917: Կոտորածներէն ետք, Տէր Զօրէն արձակուրդով ժամանակաւորապէս մեկնած է Պոլիս եւ այլեւս Տէր Զօր չէ վերադարձած, այլ պաշտօնի կոչուած է Ներքին Գործոց Նախարարութեան մէջ: Կ'ենթադրուի որ աւելի ետք անցած է Կովկաս եւ մասնակցած 1919ի Պաքուի Իսլամական Համաժողովին:

Ըստ այլ վկայությունների, որ սակայն չէ հաստատուած այլ աղբիւրներէ, Զեքի, իր գործակիցներէն Ապտուլլահ Եուսուֆի (Ապտուլլահ Փաշա, հայ մանուկներու դահիճ) հետ, անգլիացիներու կողմէ ձերբակալուելով՝ բանտարկուած է Հալէպի Սթամպուլ Խանին մէջ: Ֆրանսացիներու Հալէպ մուտքէն ետք, երեք հայ լեգէոնականներ բանտ մտնելով, ըսած են անոնց թէ՝ «մենք հայ կամաւորներ ենք, ձեռքը ոտքը կապուած մարդիկ չենք սպաններ» եւ Զեքին ու Ապտուլլահը կապանքներէ ազատելէ ետք՝ կացինահար ըրած են զանոնք եւ դիակները նետած են մօտակայ հոր մը ([«Թումա Կիրակոսեանի Յուշերը»], *Յուշամատենան Մեներակի*, պատրաստեց Թովմաս Գ. Արապեան (Մեներակցի), Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1971, էջ 390):

Զինադադարին, Պոլսոյ մէջ ստեղծուած թրքական պատերազմական արտակարգ ատենան, 28 Ապրիլ 1920ի իր նիստին, ի բացակայութեան Զեքին դատապարտած է մահուան: Դատաւճիռին մէջ մահապատիժը բացատրուած է այսպէս. «... *Օսմանեան Կայսրութեան տարբեր շրջաններէն [Տէր] Զօրի Գաւառ արքայութեան եւ հոն բնակեցուած բազմաթիւ հայեր չէթէներէ (հրոսակներէ – Մ.Մ.) բաղկացած ձիաւոր եւ հետիոտն խումբերով կրկին այլ վայր մը արքայութեան է եւ անոնց հանգիստի պահուն, իր իսկ ներկայութեան գոհներուն վրայ հրապարակաւ յարձակած եւ անոնց վրայ գտնուած դրամները, թանկարժէք իրերն ու ունեցուածքը կողոպտած է ու անոնց մէկ մասն ալ Խապուրի ձովիտի ամայի վայրերուն մէջ խիստ ահաւոր կերպով սպաննած եւ ոչնչացուցած է, ինչ որ հաստատուած է իսլամ եւ ոչ-իսլամ բազմաթիւ վկաներու կողմէ...*» (Վաքըթ օսմաններէն օրաթերթ, Կ. Պոլիս, Յրդ տարի, թիւ 890, 2 Մայիս 1920, էջ 2, ուր տպուած է պատերազմական ատենանի վճիռը ամբողջութեամբ):

Տէր Զօրի կոտորածներէն հրաշքով փրկուածները, գրեթէ առանց բացատրութեան, իրենց յուշերուն մէջ գրած են Զեքիի մասին:

¹⁰ Ըստ Անտոնեանի ձեռագիր մէկ այլ գրառումին, «*Մալիհիյէ տեսակ մը կայք է, անջատ անջատ շինուած տուներով, որոնք միջոց մը իբր գօրանոց ծառայեցին: Հայ տարագիրները շինած են այն տուները, որոնք վերջէն [Տէր] Զօրի կոտորածներուն մեկնակէտ պիտի դառնային*» (Նուպարեան Գրադարան, ԱՄՖ, Matériaux pour l'histoire du génocide, P.J.1/3, liasse 52 bis):

¹¹ Գիւղ տուրիական անապատին մէջ, Խապուր գետի վերջնամասին մօտ, անոր աջ ափին, Տէր Զօր քաղաքէն 51 քմ. արեւելք: Գիւղին մօտ կայ 5 մեթր բարձրութեամբ բլրակ մը, որ նախաքրիստոնէական շրջանին եղած է աշուրիներու բնակավայր (*السوري العربي للقطر الجغرافي المعجم*) (Տուրիական Արաբական Հանրապետութեան աշխարհագրական բառարան), Հրատ. Զինուորական Ուսումնասիրութիւններու Կեդրոնի, Դամասկոս, Դ. Հտր., 1992, էջ 156): Ի. դարասկզբին գիւղը մեծ մասամբ ունեցած է չեչէն ազգաբնակչութիւն: Սուվարը Հայկական Տեղասպանութեան գլխաւոր սպանդանոցներէն մէկն է: Օգոստոս-Նոյեմբեր 1916ին, Սուվարի, Շետտասիէի ու Հասըրճայի մէջ կոտորուած են 110 հազար հայեր, մինչ 60 հազար ուրիշներ մահացած են յիշեալ արքայաւայրերուն մէջ տիրող անմարդկային պայմաններուն հետեւանքով (Ս[իհրան] Աղազարեան, *Աքտրականի Յուշեր*, Ատանա, Տպ. «Հայ Զայն»ի, 1919, էջ 38-39):

¹² Կամ Շատտատե - Աւան՝ հայրաւային Ճեզիրէի մէջ: Կառուցուած է Խապուր Գետի երկու ափերուն, Հասիճէ քաղաքէն հարաւ, 48 քլմ. հեռաւորութեան վրայ եւ Տէր Զօրէն հիւսիս-արեւելք, այժմու Սուրիա-Իրաք սահմանագիծէն ոչ-շատ հեռու: Անոր փոսակայքը կայ Ն. Ք. 5րդ հազարամեակէն բնակավայր-բլուր մը, ուրկէ յայտնաբերուած են բազմաթիւ հնագիտական իրեր: Շրջանին մէջ կան նաւթի պաշարներ, որուն համար ալ ան դարձած է նաւթարդինաբերութեան կարենոր կեդրոն (*المعجم*, էջ 14-15): Ի. դարասկիզբին Շետտատէն եղած է փոքրիկ աւան մը, որ ունեցած է զօրանոց մը, կառավարչատուն մը եւ քանի մը կրպակներ: Շետտատէն Հայոց Ցեղասպանութեան գլխաւոր սպանդանոցներէն մէկն էր, ուր կոտորուեցան Տէր Զօրէն ղրկուած աքսորական հայերը:

¹³ Նկատի ունի Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարք Զաւէն Արք. Տէր Եղիայեանը: Ծնած է 8 Սեպտեմբեր 1868ին, Մուսուլ (Իրաք): Աշխարհական անունով՝ Միքայել: Նախնական կրթութիւնը ստացած է Սդերդի Միացեալ Ընկերութեան եւ Պաղտատի Ազգային Վարժարաններուն մէջ: 1888-1890 պաշտօնավարած է որպէս ուսուցիչ, իսկ 1890ին մտած է Արմաշի Դպրեվանք: 1892ին ձեռնադրուած է սարկաւազ, 1895ին՝ աբեղայ, իսկ 1896ին, Օրմանեան Սրբազանէն ստացած է վարդապետական աստիճան ու նշանակուած՝ Դպրեվանքի տեսուչ: Եղած է քարոզիչ Սամաթիոյ եւ Խասգիւղի եկեղեցիներուն (1897-1898), առաջնորդական տեղապահ, ապա առաջնորդ Կարնոյ (1898-1906), առաջնորդական տեղապահ Վանի (Օգոստոս 1908-1909), ապա առաջնորդ Տիարաբքիւրի (1909-1913) եւ հուսկ պատրիարք Կ. Պոլսոյ՝ 30 Օգոստոս 1913ին: Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է Մատթէոս Բ. կաթողիկոս Իզմիրլեանէն, 19 Սեպտեմբեր 1910ին:

28 Յուլիս 1916ին, Թաւլաթի կարգադրութեամբ, պարտադրուած է լքել պատրիարքական աթոռը: Օգոստոսի 22ին աքսորուած է Պաղտատ՝ նախկին հայ կաթողիկ հաւատորազ վարդապետ Հիտայեթի (Միսլեան) հսկողութեամբ, ապա Պաղտատէն անցած է Մուսուլ:

Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի Զինադադարէն ետք, 19 Փետրուար 1919ին, Զաւէն Պատրիարք վերադարձած է Կ. Պոլիս եւ ստանձնած՝ պատրիարքական իր նախկին պաշտօնը: Ան 1920ին մեկնած է Անգլիա եւ Ֆրանսա՝ Հայկական Պատուիրակութեան աշխատանքներուն օժանդակելու համար եւ հոն հանդիպումներ ունեցած տեղւոյն քաղաքական դէմքերու հետ: Վերադառնալով Կ. Պոլիս, պատրիարքական աթոռին վրայ մնացած է մինչեւ 10 Դեկտեմբեր 1922, որմէ ետք քանի մը տարի վարած է աստանդական կեանք, ապա քաշուած է Պաղտատ, ուր անցուցած է կեանքին մնացեալ տարիները մինչեւ իր վախճանը՝ 4 Յունիս 1947 (Զաւէն Ա. Քինյ. Արգումանեան, *Ազգապատում, Դ., Ա. Գիրք*, Նիւ Եորք, St. Vartan Press, 1995, էջ 13, 112. նաեւ՝ Մկրտիչ Եպս. Աղաւունի, *Միաբանք Եւ Այցելութ Հայ Երուսաղէմի*, Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1929, էջ 140):

Զաւէն Պատրիարք հրատարակած է մեծաթիւ հատոր մը՝ *Պատրիարքական Յուշերս. Վաւերագիրներ Եւ Վկայութիւններ* խորագիրով (Գահիրէ, Տպ. «Նոր Աստղ», Հրատ. Մտաւորական Սպասարկութեանց Գրասենեակի, 1947, 424 էջ):

¹⁴ Ըստ Զաւէն Պատրիարքի տպագիր յուշերուն, ինք կառքով Տէր Զօր հասած է 13 Սեպտեմբեր 1916ին: Ան իր յուշերուն մէջ տուած է նաեւ Տէր Զօրի մէջ

անցուցած քանի մը օրերուն մասին բազմաթիւ մանրամասնութիւններ (Զաւէն Արք., էջ 212-213):

¹⁵ Կամ Անէ - Հնամեայ քաղաք՝ Պաղտատ նահանգի, Պաղտատ Գաւառի, Անէ Գաւառակի կեդրոնը, Տէր Զօրէն եւ Ապու Քեմալէն հարաւ-արեւելք, վերջինէն մօտ 85 քլմ. հեռաւորութեան վրայ: Նախ՝ եղած է Եփրատի մէջ կղզեակ մը, ապա՝ ընդարձակուած դէպի գետին ափերը: Բնակեցուած է անյիշելի ժամանակներէ: Քաղաքին մէջն ու շուրջը տեսանելի են բազմաթիւ պատմական յուշարձաններ՝ բերդը, մզկիթներ, եկեղեցիներ, եւն.: Քաղաքը կառուցուած է Եփրատի երկու ափերուն, երկար տարածութեան մը վրայ, մինչ լայնքը եղած է 250 մէթր միայն: Անան 1980ականներուն մնացած է նորակառոյց ջրամբարի մը ջուրերուն տակ, իսկ բնակիչները տեղափոխուած են նորակառոյց մօտակայ համանուն քաղաքը: 1912ին ունեցած է 700 տուն իսլամ եւ 500 տուն հրեայ բնակիչ: Յունիս 1915-Մայիս 1916 Անէ Գաւառակին մէջ հաւաքուած են մօտաւորապէս 12,000 հայ արքայականներ (Աղազարեան, էջ 23-24):

¹⁶ Մերքէզ - Արաբերէն՝ կեդրոն, *մեմուր* արաբերէն՝ պաշտօնեայ. *մերքէզ մեմուրը*՝ կեդրոնի պաշտօնեայ:

¹⁷ Մուսթաֆա Սըրքի - Բնիկ այնթապցի: Ծնած է մօտաւորապէս 1875ին: 1914էն-20 Հոկտեմբեր 1918 եղած է Տէր Զօրի ոստիկանապետ (Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide A Complete History*, Լոնտոն-Նիւ Եորք, Հրատ. I. B. Tauris, 2011, էջ 972) եւ կառավարիչ Զեքիի գլխաւոր գործակիցը ու արքայական հայերու կոտորածներուն կազմակերպիչներէն մէկը (Երուանդ Օտեան, *Անիծեալ Տարիներ 1914-1919 (Անձնական Յիշատակներ)*, աշխ. Գրիգոր Յակոբեանի, իմր. Գուրգէն Գասպարեան, Երեւան, «Նայիրի» Հրատ., 2004, էջ 275):

Մուսթաֆան յիշուած է Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի պատրաստած Հայոց Ցեղասպանութեան պատասխանատուներու ցուցակին մէջ որպէս արինարբու ոճրագործ (*Patrik Zavenin...*, էջ 96):

Այլ աղբիւրի մը մէջ անունը տրուած է Մուսթաֆա Օքքէշ ձեւով: Հոն ըսուած է թէ՛ Կ. Պոլսոյ Պատերազմական Արտակարգ Ատենին կողմէ անոր դատավարութիւնը սկսած է 20 Յունուար 1921ին եւ Մարտին ազատ արձակուած է՝ իրեն դեմ եղած մեղադրանքները չհաստատուելու պատճառաբանութեամբ (*Judgment at Istanbul. The Armenian genocide trials*, Vahakn N. Dadrian and Taner Akcam, 2011, Berghahn Books, New York-Oxford, 2011, էջ 222, Աքչամի յօդուածը. նաեւ՝ Մելինէ Անումեան, *Ճանաչում Եւ Դատապարտում Երիտթուրքերի Դատավարութիւնները (1919-1921 թթ. եւ 1926 թ.)*, Երեւան, Հրատ. Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2013, էջ 108):

¹⁸ Զաւէն Պատրիարքի արքայի ժամանակ իրեն ընկերակցած են իր երեք եղբայրը՝ Յովակիմ ու անոր դուստրը՝ Վարդանուշ:

¹⁹ Մեճիւս իտարէ՛ վարչական ժողով: Առկայ էր Օսմանեան Կայսրութեան վարչական բոլոր շրջաններուն մէջ: Անոր մաս կազմած են նաեւ քրիստոնէաներ ու հրեաներ:

²⁰ Մեճիւսը իտարէի պաշ-քեաթիպ՝ վարչական ժողովի գլխաւոր քարտուղար, գլխաւոր գրագիր:

- ²¹ Զաւէն Պատրիարք իր յուշերուն մէջ մանրակրկիտ նկարագրած է Պետրիի հետ իր ուղեւորութիւնը: Ան, ըստ երեւոյթին, անգիտացած է իրեն դէմ հիստող դաւադրութիւնը եւ գրած է, որ Անայի մէջ «*Պետրի չէր ուզեր ճամբայ ելլել հիւանդութիւն պատրուակելով*»: Ըստ երեւոյթին, Պետրի այդպէս վարուած է ժամանակ շահելու եւ Պատրիարքի սպաննութեան հետ կապուած գործերը դասաւորելու համար (Զաւէն Արք., էջ 218): Զաւէն Պատրիարքի սպաննութեան ծրագրին մասին տես նաեւ Գրիկէրի (Գրիգոր Վրդ. Կէրկէրեան) պատրաստած *Եռգղատի Հայասպանութեան Վաւերագրական Պատմութիւնը*, Նիւ Եորք, Տպ. Ոսկէտառ, 1980, էջ 69:
- ²² Բժ. Արմենակ Մարգարեան - Գոնիայէն նախ արքայութեան է Տէր Զօր, ապա Մէատին եւ էլ Պուսէյրա: Այս արքայութեան մէջ քանիցս իրեն հանդիպած է Օտեան ու այդ մասին գրած է ցեղասպանութեան տարիներու իր յուշերուն մէջ, ուր, ի միջի այլոց, ըսած է թէ՛ էլ Պուսէյրայի մէջ «*Տոքթոր Արմենակ Մարգարեան իր արհեստը ի գործ կը դնէր բնականաբար, իբրեւ վարձք ընդունելով ցորեն, իւղ, կաթ, հաւ կամ հաւկիթ պայմանաւ սակայն որ իր խնամած հիւանդները առողջանային*» (Օտեան, էջ 319): Զինք յիշած է նաեւ Առնակ, որպէս իր աներձագը ու ըսած է թէ՛ ան շատ կանուխէն Տէր Զօրէն վերադառնալով մեկնած էր Գոնիա, իր ընտանիքին մօտ (Առնակ, *Թուրքերու Ճանկին Մէջ (1916-1919)*, Երեւան, Վերահրատ. «Լուսաբաց» Հրատարակչատան, 2007, էջ 145):
- ²³ Այնթապի թաղերէն: Բառացիօրէն՝ կաշեգործարան, խաղախորդարան:
- ²⁴ Արաբերէն գաւառապետ:
- ²⁵ Հիմնուած է 1883ին, Այնթապի Հայիկ Բլուրին վրայ, ամերիկացի միսիոնար Տոքթ. Թիւման Գ. Թրոպրիճի ջանքերով եւ կոչուած՝ «Ագարիա Սմիթ Հիւանդանոց», ի յիշատակ Այնթապի առաջին ամերիկացի միսիոնարին: Հիւանդանոցը իր գոյութիւնը պահած է մինչեւ 1915: Իր կողքին ունեցած է նաեւ առանձին դեղարան:
- ²⁶ Կամ Գալթեմունի - Քաղաք Սեւ Ծովու ափին, համանուն նահանգի կեդրոնը: Ունեցած է Ս. Աստուածածին անունով հայկական եկեղեցի ու վարժարան: Տեղւոյն հայ աւետարանականները եւս ունեցած են իրենց եկեղեցին: Քաղաքը ունեցած է փոքրաթիւ հայ գաղութ մը, որ Ցեղասպանութեան նախօրեակին բաղկացած էր 406 տունէ՝ 2153 անձէ (Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'empire Ottoman a la Veille du Génocide*, Փարիզ, ARHIS Հրատ., 1992, էջ 176), իսկ ըստ Թէոդիկի, անիկա ունեցած է 150 տուն հայութիւն, մինչ անոր մօտակայ ամառանոցային քանի մը գիւղերուն մէջ գտնուած են 400 տուն հայեր: Տեղւոյն հայերը տեղահանուած են միայն մէկ կարաւանով եւ անոնցմէ Ռազգա հասած են 150 հոգի, որոնցմէ տարի մը ետք ողջ մնացած է 10 հոգի միայն (Թէոդիկ, *Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան Եւ Իր Հօտին Աղէտայի 1915 Տարին*, խմբ. Արայ Գալայճեան, Նիւ Եորք, Հրատ. St. Vartan Press, 1985, էջ 423, Գալֆայեան, էջ 270):
- ²⁷ Ծնած է Պանտրմա 6 Մեպտեմբեր 1876ին: Աշխարհական անունով՝ Ստեփան: Մեպտեմբեր 1891ին մտած է Արմաշի Դպրեվանք եւ երեք տարուայ ուսումնառութենէ ետք՝ քանի մը տարի ծննդավայրին մէջ զբաղած է ուսուցչութեամբ, ապա, 8 Յուլիս 1901ին, Տիմոթէոս Եպս. Սափրիչեանէն

ձեռնադրուած է քահանայ Պուրսայի Մըխալիճ զիւղին եւ քահանայագործած է անդ մինչեւ 1915: Օգոստոս 1915ին, իր հօտին հետ աքսորուած ու հասած է Ռազգայի Զիարէթ զիւղը: Թուրքեր ուզած են իսլամացնել զինք, բայց երբ մերժած է, խոշտանգած ու աքսորած են զինք Տէր Զօր, ապա՝ Մարաթ, ուր շրջան մը դարձած է խոտաճարակ: Յետոյ, անցած է մօտակայ Շամաթիա զիւղը, որուն *միւտիք* զինք իր քով առած է՝ որպէս սպասաւոր, մինչ իր երեք զաւակները, սովի հետեւանքով, յաջորդաբար մեռած են: Անօթութենէ չմեռնելու համար երեցկնոջ հետ անապատները, վրանէ վրան թափառած է որպէս մուրացկան եւ ամիսներ ետք, ոստիկանի մը ընկերակցութեամբ, հովիւ կարգուելով՝ դրկուած է Տէր Զօր, ուր գաղտնի պահելով իր եկեղեցականի հանգամանքը, գործի անցած է զինուորական աշխատանցի մը մէջ՝ որպէս ջուլիակ: Զինադադարին, մեծ աշխատանք տարած է Տէր Զօրի անապատին մէջ ցրուած հայութեան բեկորներու հաւաքման ու զանոնք Հալէպ տեղափոխելու ուղղութեամբ: Նոյն օրերուն, շրջան մը մնացած է Մունպուճ, ապա՝ Օգոստոս 1919ին, երեցկնոջ հետ վերադարձած է Մըխալիճ եւ քահանայագործած է անդ՝ մինչեւ Քեմալական Շարժման յաղթանակը: Եղած է ատենապետը Զինադադարէն անմիջապէս ետք Տէր Զօրի մէջ հիմնուած Որբախնամ Միութեան: Զինադադարի առաջին օրերուն Տէր Զօր գտնուած վերապրող մը իր յուշերուն մէջ Տէր Եզնիկի մասին գրած է թէ՝ ան Տէր Զօրի մէջ հանած էր սքեմը, ածիլած մօրուքը եւ զինուորական տեղեր աշխատած ու անգլիացիներու Տէր Զօր մուտքէն ետք միայն՝ *«նորէն հագաւ իր սքեմը, երկնցուց մօրուքը եւ դարձաւ շնորհքով քահանայ»* (Եղիսաբէթ Գըլպըզեան-Շմաւոնեան, *Արիւնոտ Ճանապարհ*, Պէյրութ, Տպ. «Զարթօնք», 1985, էջ 31):

²⁸ Կարապետ Մորճիկեան, Յեղասպանութեան տարիներուն Տէր Զօրի մէջ վարձակալած է տեղւոյն թաղապետութեան սրճարանը, ուր յաճախ ներկայ գտնուած է նաեւ Օտեան (Օտեան, էջ 382):

²⁹ Բանաստեղծ, գրող, խմբագիր, բուն անունով՝ Մեսրոպ Սահակեան: Ծնած է Մալաթիա: Շրջանաւարտ է Խարբերդի Եփրատ Գոլէճէն, ուր աւելի ետք որպէս ուսուցիչ պաշտօնավարած է տարի մը: Սահակ-Մեսրոպ աւարտած է Կ. Պոլսոյ Օսմանեան Իրաւաբանական Համալսարանը եւ հոն ունեցած է փաստաբանական իր գրասենեակը: Որպէս գրականութեան եւ հոգեբանութեան այցելու ուսուցիչ՝ դասաւանդած է Գատըզիւղի Արամեան Վարժարանի բարձրագոյն կարգերուն: Խմբագրած է Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակած է տարեցոյցերու շարք մը՝ *Գաւառին Տարեցոյցը 1911* (Կ. Պոլիս, Առետր. Նոր Տպարան Յովակիմեան, 1910), *Հայրենի Տարեցոյց (Յեղին Կեանքին Թերթերը) 1912* (Կ. Պոլիս, Տպ. Մանուկ Յ. Գօչունեան, 1911), *Հայկական Վերածնունդ 1913* (Կ. Պոլիս, Գրատուն Պալենց) եւ *Հայուն Տարեցոյցը (1913)* (Կ. Պոլիս, Գրատուն Պալենց): Լոյս ընծայած է նաեւ *Պատուհան (Առաջին Պրակ: Արեւելեան Դէմքեր)* հատորը (Կ. Պոլիս, 1910), *Յոյարան Անգլիական Գրականութեանը* (Կ. Պոլիս, "Կոհակ", 1913) եւ.:

Յեղասպանութեան սկզբնաւորութեան Կ. Պոլսոյ մէջ նախ ապրած է ծուարած, ապա, 6 Յունուար 1917ին, աքսորուած ու մեծ տառապանքով հասած է Համամ: Ճամփան վարակուած է թիֆուէ: Ընկերակիցները, *«տեսնելով որ քաղելու կարողութիւն չունի, ձերմակ էջ մը գտած ու գնած էին եւ զինքը վրան*

*հեծցնելով՝ չուանով կապած էին որ վար չիյնայ ու այդ վիճակին մեջ, գրեթե մահամերձ, հասած էր Համմաս», ապա անցած է Տէր Զօր, ուր եղած է պատերազմական ատենանի քարտուղար եւ անելի ետք՝ աշխատանքի գրագիր: Տէր Զօրի մեջ բանտարկուած է, դատապարտուած մահուան, բայց թուրքերու քաղաքէն հեռանալով՝ արձակուած է բանտէն: Ի՛ր խորհուրդով է որ Օտեան անցած է Տէր Զօր ու մտած տեղոյն աշխատանքը (Երուանդ Օտեան, «Վերապրողները. Սահակ Մեսրոպ», Շանթ, Կ. Պոլիս, Դ. տարի, Նոր Շրջան, թիւ 7, 28 Դեկտեմբեր 1918, էջ 83): Օտեան իր տարագիրի յուշերուն մեջ բազմիցս գրած է Սահակ-Մեսրոպի մասին ու նկարագրած է արտոբավայրին մեջ իրենց յաճախակի հանդիպումները: Զինադադարին, եղած է ատենադպիր Տէր Զօրի Որբախնամ Միութեան եւ հաւաքած է անպատասխար բազմաթիւ հայ որբեր: Սահակ-Մեսրոպ, 8 Յունուար 1919ին, Ապու Քեմալի ճամփով անցած է Պաղտատ, ուր վարած է ազգային վարժարանի տնօրէնութիւնը եւ ուժ տուած է ազգային կեանքի վերագարթումին, ապա, 18 Յուլիս 1919ին, վերադարձած է Պոլիս եւ վերաբացած իր փաստաբանական գրասենեակը: Յեղասպանութեան անմիջական ազդեցութեան տակ, զրի առած է բանաստեղծութիւններու գողտրիկ շարք մը՝ *Անապատի Երգեր (1916-1918)* խորագիրով (Կ. Պոլիս, Տպ. «Արարատ», 1919, 95 էջ), ուր կան քերթուածներ հետեւեալ վերնագիրներով. «Եփրատին», «Բազգայի Աւերակներուն Մէջ», «Քապուր», «Շէտտատիէ», «Տէր-Զօրի Որբերուն Երգը» են.: Ունի նաեւ Յեղասպանութեան նիւթով յուշագրական եւ գրական այլ գործեր՝ *Եղենի Յուշարձան* (Ա. շարք, Կ. Պոլիս, Տպ. Մ. Յովակիմեան, 1919, 80 էջ), *Անապատին Գիրքը*, արձակ էջեր, *Եղենի Ճամբուն Վրայ*, (տպուած Կ. Պոլսոյ *Ժողովուրդի Չայնր* օրաթերթին մեջ, Ա. տարի, թիւ 161, 8 Օգոստոս 1919էն սկսեալ), *Դէպի Անապատ, Զօրի Եղենը, Տարագրի Սր Յուշատետրը* են.: Նոյնպէս օրուայ թերթերուն մեջ տպած է նոյն թեմայով գործեր՝ «Տէր Զօրի Եղենը» (Թեոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը, Ժ.-ԺԴ. Տարի, 1916-1920*, Կ. Պոլիս, Տպ. Կ. Քէշիշեան եւ Որդի, էջ 129-131), «Տէր Զօրի Որբերը» (*Կոչնակ Հայաստանի*, Նիւ Եորք, ԺԹ. տարի, թիւ 14, 5 Ապրիլ 1919, էջ 430-432) եւ բազմաթիւ այլ յօդուածներ՝ Կ. Պոլսոյ *Ժողովուրդի Չայնր* եւ Գահիրէի *Յուսաբեր* օրաթերթերուն մեջ:*

³⁰ Ֆրանսուա Մարի Տենիզ Ժորժ-Փիքօ - Ֆրանսացի քաղաքական գործիչ: Ծնած է Փարիզ, 21 Դեկտեմբեր 1870ին: 1916ին, երբ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարն էր, Բրիտանիոյ հետ ստորագրած է Սայքս-Փիքօ ծանօթ համաձայնագիրը, որ կը ճշդէր Օսմանեան Կայսրութեան ենթակայ հողատարածքներու ապագայ բաժանումը Բրիտանիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ, մանաւանդ՝ Միջագետքի մեջ: Բրիտանիոյ կողմէ համաձայնագիրը ստորագրած է Մարք Սայքս: Համաձայնագրին ստորագրման ներկայ գտնուած է Ռուսաստանի ներկայացուցիչ՝ Մերկէյ Սազոնով: Փիքօ մահացած է Փարիզ, 20 Յունիս 1951ին:

³¹ Ծնած է Այնթապ, 1881ին: Բերիոյ Թեմի Ազգ. Առաջնորդարանի դիւանատան մեջ պահուած են իրեն առնչուող զոյգ վաւերաթուղթեր, որոնցմէ առաջինը 18 Նոյեմբեր 1927 թուակիր նամակ մըն է, յղուած բնիկ այնթապցի Յովհաննէս Քինյ. Էթմէքճեանէն՝ առաջնորդ Արտաւազդ Օ. Վրդ. Միւրմէտեանին, իսկ երկրորդը, որ կցուած է առաջինին, նոյն նամակին անելի մանրամասնեալ

ֆրանսերեն անստորագիր տարբերակն է: Ձոյգ վաւերաթուղթերը կը ներկայացնեն «բռնագաղթի շրջանին Տէր Զօր ջարդուած հանգուցեալ Լեւոն Սահակեան»ի ժառանգորդներուն ցուցակը: Ըստ զոյգ վաւերաթուղթերուն, Սահակեան որդին է այնթապցի Սարգիս Սահակեանի: Ան սպաննուած է Սուվարի մէջ 1917ին, եւ 1927ի դրութեամբ, իր ժառանգորդներն էին մայրը՝ Մեննուշ (70 տ.), կինը՝ Համիտէ (42 տ.), տղաքը՝ Սարգիս (25 տ.), Ֆէրտինանտ (23 տ.), Յարութիւն (20 տ.) եւ դուստրերը՝ Մարի (17 տ.) եւ Բոզա (15 տ.): Լեւոն Սահակեանի մօրը տապանաքարին վրայ «ի յիշատակ» արձանագրուած է նաեւ Լեւոնի անունը, ուր անոր նահատակութեան թուական տրուած է 1916ը (Ռաֆֆի Քորթոշեան, *Հալէպի Արձանագրութիւնները*, Երեւան, Հրատ. ՀՃՈԻ, 2013, էջ 223):

- ³² Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիք - թուրք քաղաքական գործիչ, Թալէաթ Փաշայի աներձագը, ազգութեամբ՝ ալպանացի: Ծանօթ է նաեւ Բենտա անունով: Ծնած է Եանիա (Ռումելի), 29 Նոյեմբեր 1881ին: 1903ին աւարտած է Կ. Պոլսոյ Մուլքիէ Վարժարանը, որմէ ետք դասաւանդած է Ռոտոսի նախակրթարաններէն մէկուն մէջ: 1904ին պաշտօններ վարած է Եգէականի կղզիներուն եւ Եանիայի մէջ, ապա՝ Պալքանեան Երկիրներուն մէջ եղած է քանի մը գաւառակներու կառավարիչ, յետոյ՝ Սղերդի գաւառապետ եւ հուսկ՝ Մարտ 1914էն Սեպտեմբեր 1915 եղած է Բաղէշի (Պիթիս) նահանգապետ, ուր կոտորած է շրջանի մօտ 150 հազար հայերը: Թէոդիկի բնութագրումով, Բաղէշի մէջ անոր «գործած հրէշտիւնները չափ ու սահման չեն ունեցած: Քաղաքին եւ շրջակայ 70-է աւելի գիւղերուն հայութիւնն ամբողջ ջարդուած է, մեծ մասամբ՝ քաղքէն քիչ հետոյ «Արապի-Կարմունճ» կոչուած տեղը, կիներ՝ լլկուած, այրեր՝ կծիկ կծիկ բրածնէ, դաշունահար եւ տապարահար, երախաներ՝ ողջ ողջ գետամոյն, իսկ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ՝ նշաւակ եպերեկի անարգանաց, նախքան իրենց նահատակումը» (Թէոդիկ, *Գողգոթա...*, էջ 59): Իր հրահանգով եւ իր անմիջական մասնակցութեամբ է որ դաւադրաբար սպաննուած է նաեւ Արշակ Վռամեանը՝ Վանէն քիչ մը անդին: Նոյն միջոցին, ան հաւաքած է մօտ հազար հայ մանուկներ եւ զանոնք Թաշխոտ առաջնորդելով՝ այրել տուած է (Արամ Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը. Հայկական Վերջին Կոտորածները Եւ Թալէաթ Փաշա*, Պօթըն, Տպ. «Պահակ», 1921, էջ 177): Հալէպի նահանգապետ նշանակուելով, քաղաք հասած է 2 Նոյեմբեր 1915ին ու պաշտօնի վրայ մնացած է մօտ մէկուկէս տարի: Զինք փոխարինած է Թաուֆիք Պէլը, որ պաշտօնը ստանձնած է 16 Մայիս 1917ին եւ Ապտիւլ Հալիք մեկնած է Կ. Պոլիս ու դարձած Ներքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդական, աւելի ետք կրկին Հալէպի նահանգապետ նշանակուելով քաղաք հասած է 14 Հոկտեմբեր 1918ին եւ ընդամենը քանի մը օր ետք, 26 Հոկտեմբերին, քաղաքը յանձնուած է Դաշնակից Ձորքերուն, եւ ինք, այդպիսով, դարձած է Հալէպի չորսհարիւրամեայ օսմանեան տիրապետութեան վերջին նահանգապետը: Հալէպէն ետք, կարճ ժամանակով նշանակուած է Պուրսայի նահանգապետ, որմէ պաշտօնանկ եղած է մօտաւորապէս 21 Դեկտեմբեր 1918ին: Ապտիւլ Հալիք գլխաւոր դերակատարներէն է 1915ի վերջերէն մինչեւ 1916ի վերջերը երկարած Հալէպի, շրջակայքի ու Տէր Զօրի անապատը աքսորուած բազմահազար հայ գաղթականներու սպանդին: Հալէպի մէջ, իր նահանգապետութեան շրջանին,

կոտորածները հրահանգող Թալէաթէն ստացած եւ նոյն բովանդակութեամբ ուրիշներուն յղած իր բազմաթիւ հեռագիրերը Անտոնեան ձեռք անցնելով՝ հրատարակած է իր *Մեծ Ոճիրը* հատորին մէջ: Հայկական կոտորածներուն մէջ իր ունեցած դերակատարութեան համար 9 Մարտ 1919ին ձերբակալուած է թրքական կառավարութեան կողմէ եւ երաշխաւորութեամբ ազատ արձակուած: Մօտաւորապէս 14 Մայիս 1920ին կրկին ձերբակալուած է, այս անգամ՝ անգլիացիներու կողմէ (Vartkes Yeghiayan, *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, Pasadena, California, Doctorian Productions, 1991, էջ 305, 307): 7 Յունիս 1920ին արքայութեան է Մալթա, իսկ 6 Դեկտեմբեր 1921ին Մալթայէն ազատ արձակուելով՝ վերադարձած Կ. Պոլիս ու դարձած Տնտեսութեան եւ Ներքին Գործոց նախարարութիւններու խորհրդական: Մուսթաֆա Քեմալի իշխանութեան անցնելէ ետք, եղած է անոր գլխաւոր գործակիցներէն ու վարած է պետական կարեւոր բազմաթիւ պաշտօններ. եղած է Զմիւռնիոյ նահանգապետ, Զանկըրըն ընտրուած է երեսփոխան, 1924-1934՝ երեք անգամ վարած է Տնտեսութեան նախարարի եւ 1927-1930՝ Ազգային Պաշտպանութեան նախարարի պաշտօններ, ապա եղած է Ռազմածովային նախարար, իսկ 1935-1946 եղած է Ազգային Մեծ Ժողովի նախագահ՝ Ապտիւլ Հալիք Րենտա անունով (Անումեան, էջ 71. նաեւ՝ *السيد نديم علاء، حلب تاريخ العثماني العهد أواخر المصور 1880-1918* Նատիւմ Ալաա Ալ Մալէտ, Պատկերագրող Պատմութիւն Հալէպի Օսմանեան Ժամանակաշրջանի Աւատրին 1880-1918, Հալէպ, Հրատ. Ալ Շուաա, 2015, էջ 487, 512): Իր դէմ եղած ամբաստանութիւններուն եւ իր գործած ոճիրներուն ընդարձակ ցանկը տես՝ Yeghiayan, էջ 306-310: Մահացած է Կ. Պոլիս, 1 Հոկտեմբեր 1957ին:

³³ Արաբերէն բազմիմաստ բառ, *շարիֆ* բառի յոգնակին. իսլամ արաբներու այն դասակարգը, որ սեռած է Մուհամմէտ մարգարէէն եւ այդ իսկ պատճառով ստացած է առանձնաշնորհեալ վիճակ: Բառը ընդհանրապէս գործածուած է ազնուական դասակարգի, երեւելիներու իմաստով:

³⁴ Թուրք քաղաքական գործիչ, Դեկտեմբեր 1914էն Մարտ 1915՝ եղած է Պաղտատի նահանգապետի օգնական, 29 Օգոստոս 1915էն 14 Մայիս 1916՝ Այնթապի գաւառապետ, 1916-1918՝ Պոլսոյ ոստիկանապետ, իսկ 1918 Ապրիլէն Հոկտեմբեր Սեբաստիոյ նահանգապետ (Yeghiayan, էջ 108, 144): Եղած է վատահամբաւ անձնավորութիւն, որ յատուկ դրկուած է Այնթապ հայոց բռնագաղթը իրականացնելու (Yeghiayan, էջ 144): Ան տեղւոյն հայութեան տեղահանութիւնը վարած է «*ամենատոկալի պայմաններու մէջ*» եւ զանոնք փոխանակ Հալէպ դրկելու, ինչպէս ըրած էր իր նախորդը, բոլորն ալ դրկած է Տէր-Զօր, եւ որոնց մօտ երեք քառորդը մահացած է այնտեղ (Ս[եպուհ] Ակունի, *Միլիոն Մը Հայերու Զարդի Պատմութիւնը*, Բ. տիպ, Կ. Պոլիս, Տպ. Յ. Ասատուրեան Որդիք, 1921, էջ 312, Yeghiayan, էջ 335-336): Ահմէտ պէյ, Զինադադարին, թրքական կառավարութեան կողմէ ձերբակալուած է եւ 28 Մայիս 1919ին յանձնուած տեղւոյն բրիտանական իշխանութիւններուն. շրջան մը բանտարկուած մնալէ ետք արքայութեան է Մալթա (Yeghiayan, էջ 108, 114):

³⁵ Ալի Ճենանի Պէյ - Թուրք քաղաքական գործիչ: Ծնած է 1872ին: Թոռն է նշանաւոր սատրապամ (վարչապետ) Մուհամմէտ Քատրի Փաշա Ճենանի Զատէի եւ որդին՝ Ռասէմ Փաշայի: 1895ին, համիտեան կոտորածներու

ժամանակ, կրակի տուած է իր հայազգի դրացիին տունը, որուն հետեւանքով դրացին, անոր կիներ ու զաւակները մահացած են (Yeghiayan, էջ 336): Եղած է Իթթիհատ Վէ Չերաքքը Կուսակցութեան Այնթապի ներկայացուցիչը: 1908ին, 1912ին եւ 1914ին երեք անգամ Հալէպի Նահանգէն, որպէս Այնթապի ներկայացուցիչ, ընտրուած է անդամ Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողովին: Մէկն է հայ եւ թուրք այն երեսփոխաններէն, որոնք կիլիկեան կոտորածներէն ետք, միասնաբար դիմած են օսմանեան խորհրդարանին եւ առաջարկած՝ զինուորական դատարանին առջեւ դատել Ատանայի կուսակալ՝ Ճեւատ պէրը, Ներքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդական՝ Ատիլ պէրը ու քանի մը այլ յանցագործ պաշտօնեաներ՝ կոտորածներու ժամանակ անոնց բերած մասնակցութեան կամ որպէս պաշտօնեայ պարտազանցութեանց համար (Հրաչիկ Միմոնեան, *Հայերի Զանգուածային Կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. Ապրիլ)*, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 2009, էջ 242): Ճեննանի Պէյ Այնթապի տեղահանութեան ուշացումով, բազմիցս դիմած է Պոլիս՝ պահանջելով հայերու շուտափոյթ աքսորը քաղաքէն: Ամենավատ դերը խաղացած է 1915ին, Այնթապի հայութիւնը տեղահան ընելու գործին մէջ ու Պոլիսէն եկած հրահանգներով՝ գրգռած է տեղւոյն իթթիհատականները հայոց դէմ (Ակունի, էջ 312): Հայերէն կողոպտած իրերը տեղափոխած է Եւրոպա ու վաճառած՝ 50 հազար օսմանեան ոսկիի (Yeghiayan, էջ 336): Իր գործած արարքներուն համար բրիտանացի զինուորականներու կողմէ ձերբակալուած է 24 Մայիս 1920ին եւ աքսորուած՝ Մալթա (Yeghiayan, էջ 332): Աւելի ետք, ընտրուած է Հանրապետական Թուրքիոյ Երեսփոխանական Ժողովի անդամ եւ 1924-1926՝ երկու անգամ վարած է Առեւտուրի նախարարի պաշտօնը: 1928ին, նիւթական զեղծարարութիւններու ամբաստանութեամբ, իրմէ խլուած է երեսփոխանական անձեռնմխելիութիւնը եւ դատուելէ ետք՝ բանտարկուած է ամիս մը ու դատապարտուած՝ 170 հազար ոսկի տուգանքի, որմէ ետք վերջնականապէս քաշուած է քաղաքական ասպարէզէն (Ալ Սայէտ, էջ 364): Իր դէմ եղած ամբաստանութիւններուն եւ իր ըրած չարագործութիւններուն ընդարձակ ցանկը տես՝ Yeghiayan, էջ 334-340: Մահացած է 1934ին:

³⁶ Բառացիօրէն՝ լքեալ գոյքերու յանձնախումբեր, որոնք ստեղծուած էին 10 Յունիս 1915ի պետական օրէնքով եւ ունէին իրենց մասնաճիւղերը Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր հայաշատ կէտրոններուն մէջ: Անոնց պարտականութիւնն էր՝ աքսորուող հայերու գոյքերուն գրաւումն ու ցանկագրումը:

³⁷ Բնիկ խարբերոցի, ծնած է 1877ին: 1919ի Յունուարին եղած է ՀԲԸՄի Հալէպի մասնաճիւղի վարչութեան գանձապահ: Մահացած է Հալէպ, 1940ին (Քորթոշեան, էջ 145, 296-297): Եղած է Հալէպի ծանօթ վաճառականներէն եւ ունեցած է երկու վաճառատուներ Համմամ Ալ Դալլ եւ Պապ Ուլ Ֆարաճ թաղամասերուն մէջ: Ինք է որ 1905ին առաջին անգամ կրամֆոնը ներմուծած է Հալէպ եւ ապագային ալ զբաղած է անոր վաճառքով (Ալ Սայէտ, էջ 341): Շահին եղած է հալէպահայ հին գաղութի ծանօթ դէմքերէն: Ան ծառայած է ազգային զանազան մարմիններէ ներս. անդամակցած է Հայ Ազգային Միութեան՝ որպէս Ազգային Առաջնորդարանի ներկայացուցիչ եւ 1919ին՝ եղած է անոր Տնտեսական Մարմինն ատենապետը, իսկ 7 Դեկտեմբեր 1921ին, Սահակ Կաթողիկոսի կողմէ նշանակուած է Քաղաքական Ժողովի

անդամ ու այդ պաշտոնին վրայ մնացած է 2 տարի: 1922ին եղած է Ազգային Արտի Շինութեան Մասնախումբի գանձապահ, իսկ 1924 Մայիսին կրկին մաս կազմած է Հայ Ազգային Միութեան:

³⁸ Գիւղ սուրիական անապատին մէջ, Եփրատի ձախ ափին, Տէր Զօրէն՝ արեւելք, անկէ 10 քմ. հեռաւորութեան վրայ: Գիւղէն յայտնաբերուած են ուշ քարեդարեան հնութիւններ եւ բիզանդական ժամանակաշրջանի պարսպապատ քաղաքի մը ակերակներ: Գիւղին մէջ տեղի ունեցած է ֆրանսացի նուաճողներու եւ սուրիացի ապստամբներու միջեւ ճակատամարտ մը (Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան..., Ե., Դամասկոս, 1993, էջ 191): Ցեղասպանութեան օրերուն հոն գտնուած են քանի մը հազար հայ աքսորականներ, որոնց «*մէկ մասը ջարդէն ճողորպրած, մէկ մասն ալ ջարդէն յետոյ եկած*», որոնցմէ ողջ մնացած են հազիւ 100-150 հոգի, «*իսկ միւսները ամէնքն ալ մեռեր են հիւանդութենէ, խեղճութենէ, անօթութենէ*» (Օտեան, *Անիծեալ Տարիներ*, էջ 289):

³⁹ Փոքրիկ գիւղ սուրիական անապատին մէջ, Եփրատի աջ ափին, Մունպուճէն հարաւ եւ Հալէպէն հարաւ-արեւելք, առաջինէն 80 եւ երկրորդէն՝ 90 քմ. հեռաւորութեան վրայ (Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան..., Ե., էջ 249): Կառուցուած է պրոնզեդարեան շրջանի Իմար քաղաքի ակերակներուն վրայ: Քաղաքը վերելք ապրած է արաբական տիրապետութեան ժամանակ եւ վերանուանուած է Պալէս: ԺԳ. դարակիսուն մոնկոլներու կողմէ հիմնայատակ կործանուելով վերածուած է աննշան բնակավայրի: 1973ին, Մեսքենէն մնացած է նորակառոյց ջրամբարի մը ջուրերուն տակ, մինչ անոր բնակիչները տեղափոխուած են Նոր Մեսքենէ աւանը, որ կառուցուած է առաջինէն ոչ-շատ հեռու, տափարակ դաշտավայրի մը վրայ, իսկ անոր պատմական աշտարակը քակուելով՝ տեղափոխուած է իր նախկին տեղէն 1-1.5 քմ. հարաւ եւ հոն վերակառուցուած: 1915ին Մեսքենէն եղած է աննշան վայր մը եւ ունեցած է իջեւանատուն մը եւ արաբական 12-15 հողաշէն տնակներ միայն: Ցեղասպանութեան տարիներուն ան եղած է հայ աքսորականներու համակեդրոնացման գլխաւոր կայքերէն մէկը, ուր ստեղծուած դժուարագոյն պայմաններուն հետեւանքով մահացած են գաղթական մեծաթիւ հայեր: Իշխանութիւնները սպաննած են հոն հաւաքուած որբերը ձիերու սմբակներուն տակ կոխկոտելով, ձմրան ցուրտին կիսամերկ ու բոկոտն անապատ քշելով, Եփրատի ջուրերուն մէջ նետելով, նաֆթով այրելով եւ կամ շնչահեղձ ընելով զանոնք (Հայկական Հարց Հանրագիտարան, Հայկական Հանրագիտարանի Գլխաւոր Խմբագրութիւն, Երեւան, 1996, էջ 328): Ցեղասպանութեան տարիներուն, կառավարութեան հսկողութեամբ հոն հիմնուած է որբանոց մը, ուր ապաստանած են 335 հայ որբեր (Զաւէն Արք., էջ 213): Նոյն օրերուն հոնկէ անցած Հայկ Ա. Արամեան վկայած է, որ ինք Մեսքենէի մէջ «*մէկ ժամ կառքեր քշելով*» համրած է «*ճամբուն երկայնքին 657 կիներու դիակ ահռելի խոշտանգումներով...*» (Փրոֆ. Հայկ Ա. Արամեան (Ուլիխածովք), *Մեծ Եղեռնի Պատգամ Հայոց Տանթական Քաւարան Եւ Հրաշալի Յարութիւն*, Պէյրութ, Տպ. Տոնիկեան, 1970, էջ 179): Ըստ Անտոնեանի, Ցեղասպանութեան տարիներուն Մեսքենէի մէջ թիֆուսէն զոհուած են 100 հազար հայեր: Իր հոն գտնուած միջոցին, օրական մահացած է 300-500 հոգի (Անտոնեան, *Մեծ Ռճիրը*, էջ 18-19):

Մեսքենէի հայ աքսորականներու առօրեայէն վերցուած բազմաթիւ դրուագներ տեղ գտած են Անտոնեանի *Այն Սեւ Օրերուն...* (*Պատկերներ*) հատորին մէջ (Պօսթըն, Տպ. Հայրենիք, 1919), ուր մանրամասն նկարագրուած են տեղոյն աքսորականներուն թշուառութիւնը, հոն տիրող սովն ու վրանաքաղաքին անտանելի պայմանները:

⁴⁰ Սուրիոյ եւ Իրաքի արաբական ցեղախումբերէն որ կը բանակէր առաւելաբար Հալէպէն Տէր Զօր տարածուող շրջանին մէջ եւ Եփրատի հովիտին շուրջ, Ապտուլ Ազիզ Լեւան լանջերուն վրայ եւ մասամբ նաեւ Հալէպէն արեւմուտք եւ Յորդանան: Անոր անդամները ծանօթ են որպէս քաջ ու դաժան վարքի տէր մարդիկ: Պակկարաները հին ցեղախումբ են, բաժնուած գլխաւոր երկու մասի [Տէր] Զօրի Պակկարաներ եւ [Ապտուլ Ազիզ] Լեւան Պակկարաներ: Կան նաեւ գլխաւոր այս երկու ճիւղերէն բաժնուած այլ ճիւղեր եւս (Մաքս Ֆրայիէր Ֆոն Օփենհայմ, Արշ. Պրոնիշ Եւ Ֆերնէր Քասթել, *البنو* (Պետուիներ), թարգմ. Միշէլ Քիօ եւ Մահմուտ Քապիպօ, Ա. Հատոր, Բ. տիպ, Պէրուժ, 2007, էջ 357. նաեւ *والحديث القديمة العرب قبائل معجم*, كحالة رضا عمر (Օմար Ռըտա Քահիպլէ, Արաբական Հին Եւ Նոր Աշիրէթներու Բառարան), Ա. Հատոր, Դամասկոս, 1949, էջ 87-88): Շատերու մօտ կայ այն թիւր կարծիքը թէ իբր պակկարաները Բագրատունի հայերու շառաւիղներն են (Նիզար Խալիլի, «Հայերը Հալէպի Մէջ», *Գեղարդ*, Ա. Տարի, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 1975, էջ 414): Եղածը անունի նմանութիւն է միայն եւ ոչ՝ աւելի. *Պակկարա* բառը արաբերէն կը նշանակէ կոմարած, որ ըստ երեւոյթին եղած է յիշեալ ցեղախումբին զբաղումն ու զիրենք բնորոշող գլխաւոր յատկանիշը:

⁴¹ Սուրիոյ արաբական մեծագոյն ցեղախումբերէն որ ճիւղաւորումներէն մէկն է արաբական Էնեզէ մեծ ցեղախումբին: Միջագետք գաղթած են Նաճրտէն (Արաբիա), ԺԸ. դարու սկզբնաւորութեան, ու բանակած են առաւելաբար Սուրիա եւ Իրաք, Եփրատի հովիտին ու Խապուրի ափերուն եւ մանաւանդ՝ Տէր Զօրի, Մէատինի ու Ապու Քեմալի շրջաններուն մէջ, Պուսարայէն մինչեւ Սվար, Սալամիէ, Յորդանան եւ Արաբական Օղի երկիրներ: ԺԹ.-Ի. դարերուն բազմաթիւ արիւնալի բախումներ ունեցած են օսմանեան բանակին հետ:

⁴² ԺԶ.-ԺԷ. դարերուն Եամանէն Սուրիա ու անկէ Իրաք գաղթած արաբական մեծ աշիրէթ: Սուրիոյ մէջ բանակած են առաւելաբար Խապուր եւ Ճադճաղ գետերու զոյգ ափերուն, Մարկատէն Շետտատէ ինկող տարածութեան վրայ, մինչեւ Հասիճէն հիւսիս, ինչպէս նաեւ Տէր Զօրի, Ռազգայի ու Հալէպի շրջակայքը, իսկ Սուրիայէն դուրս՝ Պարսից Օղ, Արաբիա, Յորդանանի արեւելք եւն.: 1908ին, Ճուպուր աշիրէթը օսմանեան իշխանութիւններուն վճարած է Տէր Զօր Գաւառի տուրքերուն կէսը, իսկ երիտթուրքերու իշխանութեան հասնելէ ետք, աշիրէթին վիճակը աւելի եւս վատթարացած է եւ Առաջին Աշխարհամարտի տարիներուն անոնցմէ շատեր պետական պաշտօնեաներու եւ հարկահաւաքներու անիրաւութիւններէն խուսափելու համար՝ գաղթած են Մուսուլ կամ ապաստանած Շամմար մեծ աշիրէթին մօտ: Ճուպուրցիներ ընդհանրապէս եղած են խաղաղասէր եւ ունեցած են բազմաթիւ ճիւղաւորումներ (Քահիպլէ, էջ 163-166):

⁴³ Գիւղ՝ հիւսիսային Սուրիոյ մէջ, Հասիճէ քաղաքէն հիւսիս-արեւմուտք, անկէ 84 քլմ. հեռավորութեան վրայ, այժմու Սուրիա-Թուրքիա սահմանագծին մօտ,

տափարակ դաշտի մը մէջ: Գիւղին մէջ եւ մանաւանդ անոր հիւսիսը տեսանելի են նախաքրիստոնէական շրջանի բազմաթիւ հնութիւններ: Միջնադարուն գտնուած է Մուսուլի առետրական ճանապարհին վրայ ու այդ իսկ պատճառով ստացած է յատուկ նշանակութիւն, մինչեւ որ Լենկթիմուր աներած է զայն ԺԴ. դարավերջին: 1877ին, Ռաս Իւլ Այնի եւ Հասիճէի միջեւ ինկած տարածութեան վրայ, բնակեցուած են մօտ 5 հազար չեչէն ընտանիքներ, որոնց մեծ մասը Առ. Աշխարհամարտի արարտին զոհ գացած են համաճարակի ու անոնցմէ ողջ մնացած է ընդամենը 300 ընտանիք: 1900ին, Ռաս Իւլ Այնը դարձած է շրջանի զինուորական հրամանատարութեան կեդրոնը (*Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան...*, Գ., 1992, էջ 436): Ի. դարասկիզբին, եղած է փոքրիկ գիւղ մը, հազիւ 50 տունով, բայց անելի ետք, անոր մօտէն անցած Պոլիս-Պաղատտ շոգեկառքի գիծին պատճառով ստացած է յատուկ նշանակութիւն եւ դարձած գաւառակի կեդրոն: Գիւղի բնակիչները եղած են չեչէններ եւ թուրքեր: Ունեցած է 10 տունի չափի հայ արհեստագործներ, որոնք կոտորուած են տարագրութեան հրամանին առաջին օրն իսկ (*Արիամարտ*, Կ. Պոլիս, Նոր Շրջան, թիւ 13 (1828), 7 Դեկտեմբեր 1918, էջ 1): Ցեղասպանութեան ժամանակ գիւղը եղած է արքայական հայերու համակեդրոնացման գլխաւոր կայքերէն մէկը, ուր հաւաքուած են Սեբաստիոյ, Տիարպեքիի ու Խարբերդի նահանգներէն ինչպէս նաեւ Կ. Պոլիսէն ու Կիլիկիայէն արքայութեան հայերը, որոնց վրանները տեղակայուած են գիւղէն քիչ անդին, բլուրի մը վրայ: Հալէպէն սուրիական անապատ արքայութեան հայերուն մօտ մէկ-երրորդը դրկուած է Ռաս Իւլ Այն: Յուրտի, անօթութեան եւ համաճարակներու հետեւանքով, այնտեղ օրական մահացած են 5-600 հայ արքայականներ, իսկ 4 ամսուայ ընթացքին՝ 13-14 հազար: Ռաս Իւլ Այնի առաջին մեծ ջարդը կազմակերպած է Վանի նախկին կուսակալ՝ Ճեւտէօ պէյը, որ Փետրուար 1916ին Ատանայէն հասնելով՝ հրահանգած է սպաննել տեղւոյն 50 հազար հայերը: Զարդը սկսած է Մարտի 17ին (*Հայկական Հարց Հանրագիտարան*, էջ 384): Ըստ Աշիրէթներու տեղաւորման եւ գաղթականներու Հալէպի ընդհանուր տեսուչի փոխանորդ՝ Ապտիւլ Ահատ Նուրիի 7 Մարտ 1916 թուակիր հեռագրին, մինչեւ այդ թուականը, Ռաս Իւլ Այնի մէջ «այլեւայլ պատճառներէ» մահացած են 35 հազար արքայական հայեր, իսկ ըստ Անտոնեանի՝ ինչ տեղի ունեցած կոտորածներուն զոհուած են մօտաւորապէս 70 հազար հայեր (Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, էջ 18, 169): Ցեղասպանութենէն ետք, այնտեղ հաստատուած է փոքրաթիւ հայութիւն մը, որ ունեցած է իր դպրոցները, Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ ազգային-մշակութային համեստ կեանքը: 1926ին, զաղթօճախը ունեցած է 30 հայ ընտանիք (Դիւան Բերիոյ Թեմի, Ներսէս Քհնյ. Պապայեան, *Համառօտ Տեղեկագիր Տէր Զօր Եւ Շրջակայից Հայաբնակ Վայրերու*, 6 Սեպտեմբեր 1926, էջ 3) իսկ 1950ականներուն՝ այնտեղ գտնուած է 70 հայ տուն. իսկ ազգային վարժարանը՝ ունեցած է 65 աշակերտ:

⁴⁴ Արաբերէն՝ տնօրէն:

⁴⁵ Պելետիէ - Արաբերէն՝ թաղապետարան, *րէխսի* արաբերէն՝ մեծաւոր, *Պելետիէ րէխսի*՝ քաղաքապետական ժողովի նախագահ:

⁴⁶ Հաճի Ֆատըլ կամ Ֆատիլ Ալ Ապպուտ - Ազգութեամբ արաբ: Ցեղասպանութեան տարիներուն եղած է Տէր Զօրի քաղաքապետարանի

նախագահ: Եղած է հայասեր անձնատրություն: Մեծապես օգնած է աքտրական հայերուն եւ անոնցմէ շատերը պատասպարած որբանոցի մը մէջ: Երբ մերժած է որբերը պաշտպանելէ հրաժարելու գաւառապետ Սալէի Զեքիի հրամանները՝ պաշտօնանկ եղած է անոր կողմէ: Երբ Տէր Զօր գտնուող 1500 զինուորներէ բաղկացած թրքական զօրագունդը հեռացած է քաղաքէն 6 Նոյեմբեր 1918ին, եւ անկէ ետք մօտ ամիս մը կառավարական ուժերու բացակայութեան պատճառով անիշխանութիւն տիրած է քաղաքին մէջ, այս խառնաշփոթ օրերուն Հաճի Ֆատըլ դարձեալ մեծապես օգտակար եղած է հայութեան իլեակներուն: Նոյն միջոցին, Էմիր Ֆայսալ, անսալով տէրգործներու խնդրանքին, քանի մը արաբ զինուորներու հետ հրամանատար մը դրկած է Տէր Զօր եւ Հաճի Ֆատըլը նշանակած գաւառապետ: Այս դրութիւնը շարունակուած է 18 Դեկտեմբեր 1918էն 6 Յունուար 1919, երբ բրիտանական զօրագունդ մը Տէր Զօր մտնելով ստանձնած է տեղւոյն իշխանութիւնը:

⁴⁷ Օսմանեան Խորհրդարանի անդամ:

⁴⁸ Կը կոչուէր Մուհամմէտ Իֆթիայի Կուրնուս: Եղած է Տէր Զօրի գաւառապետ Զեքիի զխաւոր գործակիցներէն եւ Տէր Զօրի կոտորածներու զխաւոր կազմակերպիչներէն:

⁴⁹ Բնիկ տէր գորցի, Անայի տեղակալ: Յեղասպանութեան տարիներուն Տէր Զօր գտնուած գրող Սահակ Մեսրոպ զինք բնութագրած է որպէս «*Կիսարապ ճիւղայ մը: Թուրք գոյումը անկէ աւելի դիւային պաշտօնեայ չէր կրնար գտնել անապատի անսահմանութեան մէջ: Ոճրագործի գանկով, մանր խորունկ աչքերով, հաստ ու երկար կզակով, սեւի սեւ մորթով տարամերժ ճիւղայ մըն էր ան՝ Թրքի Մահմուտ, ջարդարար Զեքիի աջ բազուկը... Թրքի Մահմուտ վարպետն է ոճիւր գործելու...*»: Ան է որ Տէր Զօրէն հարաւ-արեւելք գտնուող Անա քաղաքին մօտակայ Ռաւայի բերդին մէջ 1916ին բանտարկած եւ սովամահ ըրած է Տէր Զօրի գաւառապետ Սալէի Զեքիի կողմէ ճանապարհաշինութեան պատրուակով Անա դրկուած 13 հազար հայ երիտասարդները (Սահակ-Մեսրոպ, *Եղեռնի Յուշարձան*, էջ 66-68): Անոր անունը յիշուած է Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի պատրաստած Հայոց Յեղասպանութեան պատասխանատուներու ցուցակին մէջ (*Patrik Zavenin...*, էջ 92):

⁵⁰ Եղած է Տէր Զօրի «Բարեան մեմուրի»՝ բնակեցման պաշտօնեայ: Անոր անունը յիշուած է Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի պատրաստած Հայոց Յեղասպանութեան պատասխանատուներու ցուցակին մէջ (*Patrik Zavenin...*, էջ 91): Ենթադրաբար սպաննուած է հայ երիտասարդներու կողմէ՝ Տէր Զօրի գաւառապետ Սալէի Զեքիի հետ միասին (տե՛ս վերեւ):

⁵¹ Ալայ – Թրք.՝ գունդ, զօրագունդ, զոմանտան, ֆրանսերէն՝ հրամանատար: Ալայ զոմանտանը՝ զօրագունդի հրամանատար:

⁵² Թապուր – Թրք.՝ վաշտ, որ կը բաղկանար 600-1000 զինուորներէ. Թապուր զոմանտանի՝ վաշտի հրամանատար, վաշտապետ:

⁵³ Էսթեր՝ ջորի, սիւվարի՝ հեծեալ, իւզ պաշի՝ հարիւրապետ: Էսթեր սիւվարի իւզ պաշի՝ ջորիի հեծեալներու հարիւրապետ:

⁵⁴ Միւլազիմ – Արաբերէն՝ յիսնապետ:

⁵⁵ Թուրք գրագետ, որ երկար տարիներ ապրած է Եգիպտոս: Ցեղասպանության շրջանին ըլլալով Տէր Զօրի գաւառապետ, մերժած է Տէր Զօր արքայութեամբ թէ փոխադրութեան միջոցներ չկան, որպէսզի կարենայ ժողովուրդը տեղահան ընել Տէր Զօրէն անդին: 23 Դեկտեմբեր 1915ին Հալէպի նահանգապետ Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիք տեղեկագիր մը յղած է Ներքին Գործոց Նախարարութեան, ուր նկարագրած է Տէր Զօրի հայ գաղթականներուն բարուօք վիճակն ու անոնց նկատմամբ Ալի Սուատի բարեացակամ վերաբերմունքը, ուր ի միջի այլոց ըսած է թէ՝ հայոց հանդէպ անոր «*ցոյց տուած կողմնակցութիւնն ու պաշտպանութիւնը զարմանալի համեմատութեան մը հասած են*»: Այս հեռագիրէն կարճ ժամանակ անց, Ալի Սուատ պէյ պաշտօնանկ եղած է (Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, էջ 50-52. Նաեւ՝ Տիգրան Ընկերեան, *Ապրուած Օրեր Հայաստանութենէն. Տէր-Զօր 1915*, Հալէպ, Հրատ. Վիլլիտ Ընկերեան Գրադարանի, 2001, էջ 8): Տէր Զօրէն անոր հետեւումին թուական նշուած է 1916ի Յունիսը: Ան Տէր Զօրէն փոխ նահանգապետի պաշտօնով տեղափոխուած է Պաղտատ, ապա Բաղէշ: Ալի Սուատ դէմ եղած է հայերը կոտորելու գաղափարին եւ արտօնած, որ Տէր Զօր արքայութեանը առեւտրով եւ հողագործութեամբ զբաղին ու շէնցեն անապատները. բայց նաեւ արքայականներէն կաշառք ստացած է, նիւթապէս օգտուած ու պղծած է բազմաթիւ դեռատի հայուհիներ (Փրոֆ. Վահագն Տատրեան, *Հայկական Ցեղասպանութիւնը Խորհրդարանային Եւ Պատմագիտական Քննարկումներով*, Պըրքլի, Քալիֆորնիա, «Պայքար» Հրատ., 1995, էջ 90-91): Իր մասին եղած դրական փաստերուն կողքին, ժամանակակից մամուլին մէջ տպուած է նաեւ ոչ-դրական վկայութիւն մը: Ան հայ կարաւաններու խումբի մը Ռաս Իւլ Այն հասնիլը իմանալով, յատուկ մեկնած է Ռաս Իւլ Այն եւ գաղթականներուն թելադրած՝ որ իրեն յանձնուին իրենց մօտ պահուող թանկագին առարկաներն ու դրամները: Կամքը կատարուելէն ետք, իր ստորագրութեամբ արքայականներուն ընկալագրեր յանձնած է, զորս քանի մը ժամ ետք, բռնութեամբ կրկին հաւաքուած են իր իսկ ոստիկաններուն կողմէ (Կ. Ազիլեան, «Ո՞վ է Տէր-Զօրի Նախկին Կառավարիչ Ալի Սուատը», *Ժողովուրդի Չայնը*, Կ. Պոլիս, Ա. տարի, 10 Մայիս 1919, թիւ 85-176, էջ 3):

⁵⁶ Պատմական քաղաք Իրաքի, Մուսուլ Նահանգի կեդրոնը: Կառուցուած է Տիգրիս Գետի աջ ափին: Միջնադարուն քաղաքը ունեցած է փոքրաթիւ հայ գաղութ մը, որուն մասին հնագոյն յիշատակութիւնները կու գան ԺԴ դարակէսէն: 1857ին այնտեղ կառուցուած է հայկական նորաշէն եկեղեցի մը՝ Ս. Էջմիածին անունով: 1915ին Մուսուլ գտնուած են մօտաւորապէս 200 հայեր, մեծամասնութեամբ գաղթած Սղերդէն: Ցեղասպանութեան շրջանին, Մուսուլը եղած է հայ արքայականներու համակեդրոնացման կարեւոր վայր մը, ուր հաւաքուած են մօտ 30 հազար գաղթականներ, որոնցմէ պատերազմի աւարտին մնացած են մօտաւորապէս 4 հազար եւ աւելի քան հազար որբեր: Անոնցմէ շատեր աւելի ետք հեռացած են քաղաքէն: Զինադադարին, տեղւոյն որբանոց-այրիկանոցին մէջ ապաստան գտած են 5-600 անոքներ, իսկ 1928ին՝ հոն մնացած են հազիւ 200 հայ ընտանիքներ՝ 155 երկսեռ աշակերտութեամբ

ազգային վարժարանով մը (*Եփրատ*, Հալէպ, Բ. տարի, թիւ 126, 29 Սեպտեմբեր 1928):

⁵⁷ Կամ Պոսեթրա, Էլ Պոսեթրա - Գիւղ, որ կառուցուած է պատմական Քարքիսիա քաղաքի աւերակներուն վրայ: Կը գտնուի Տէր Զօրէն հարաւ-արեւելք, 40 քմ. հեռավորութեամբ: Այժմու քաղաքը կառուցուած է բլուրի մը վրայ, Խապուրի աջ ափին, հոն՝ ուր Խապուրը կը միանայ Եփրատին: Քաղաքին պատմական կառոյցները մեծ մասամբ քանդուած են ու աւերուած. մնացած են զինուորական միջնաբերդին աւերակները միայն (*Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան...*, Բ., 1992, էջ 326-327): Ի. դարասկիզբին, Պոսեթրան եղած է քանի մը հարիւր արաբ բնակիչ ունեցող գիւղակ մը: Յեղասպանութեան օրերուն, շրջան մը, հոն հաւաքուած են 8-10 հազար հայ քստրականներ, որոնցմէ, սովէն ու հիւանդութիւններէն վերապրածները, աւելի ետք, դրկուած են Սուվար եւ Շետտատէ ու հոն կոտորուած: Ան շրջան մը եղած է քստրավայրը Երուանդ Օտեանի:

⁵⁸ 456 քմ. երկարութեամբ գետ, որ կը բխի վերին Միջագետքի Գարաճատաղ լեռան ստորոտէն եւ Սուրիա կը մտնէ Ռաս Իւլ Այնի մօտակայքէն: Սուրիոյ մէջ կը հոսի Հասիճէ եւ Տէր Զօր նահանգներուն մէջ, կ'անցնի Հասիճէի, Շետտատէի, Մարկատէի եւ Սուվարի մօտակայքէն ու Տէր Զօրէն վար, Պոսարայի մօտ կը թափի Եփրատի մէջ: Այժմ անոր վրայ կառուցուած են բազմաթիւ ջրամբարներ (*Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան...*, Գ., էջ 194-195): Գետը ունի քանի մը ակ, որոնցմէ մէկը կը բխի Ռաս Իւլ Այնի արեւմուտքէն, միւսները՝ անոր արեւելքէն:

⁵⁹ Քաղաք, Ուրֆա անկախ Գաւառի Ռազգա Գաւառակի կեդրոնը: Մեծն Աղեքսանդրի օրօք կառուցուած պատմական Նեկիֆորիոմ քաղաքը որ կը գտնուի Հալէպէն հարաւ-արեւելք եւ Տէր Զօրէն՝ հիւսիս-արեւմուտք, վերջինէն 140 քմ. հեռավորութեան վրայ, Եփրատի ափին: Ան կարճ ժամանակ մը եղած է արաբական Ապպասեան Պետութեան մայրաքաղաք, որուն բնակիչները հեռացած են անկէ 1371ին՝ Լենկթիմուրի կողմէ քաղաքի գրաման նախօրեակին: Անկէ ետք, մինչեւ 1880ականները, քաղաքը մնացած է լքուած ու անմարդաբնակ, ապա կրկին բնակեցուած է Ուրֆայէն եւ Մուսուլէն հասած զաղթականներով (*Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան...*, Գ., էջ 500-502): Քաղաքը հարուստ է պատմական յիշատակարաններով, որոնցմէ առաւել յիշատակելի է 720ին կառուցուած պաշտպանական պարիսպը որ ունի մօտ 5 քմ. երկարութիւն: 1915ին Ռազգան ունեցած է 3000 տուն բնակիչ, որուն աւելի քան 300ը եղած են արաբ շրջուն պետեւիներ: Աւելի առաջ, հոն զաղթած էին նաեւ պերճաբոյս թուրքեր, իսկ 1906ին եւ 1917ին կառավարութեան կողմէ Ռազգայի մէջ վերաբնակեցուած են Քապարտայ եւ Եաճտուղ ցեղախումբերէն մօտ 200 չերքէզ ընտանիքներ: Քաղաքը ունեցած է նաեւ քիւրտ եւ չեչէն ազգաբնակչութիւն եւ 7-8 տուն ուրֆացի հայեր, որոնց տղամարդիկը Յեղասպանութեան տարիներուն տեղոյն իշխանութիւններուն կողմէ Ուրֆա տարուելու պատրուակով՝ հեռացուած են քաղաքէն ու սպաննուած: Ըստ կայսերական հրամանի, Ռազգան նշանակուած է որպէս քստրական հայերու առժամեայ բնակավայրերէն մէկը, ուր պիտի բնակեցուէին մինչեւ 20 հազար զաղթական հայեր (Գուժկան Սերաստիոյ (Կարապետ Գաբիկեան),

Եղեռնապատում Փոքրին Հայոց Եւ Նորին Մեծի Մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Պոսթըն, Տպ. «Հայրենիք», Հրատ. Ամերիկայի Սեբաստիոյ Վերաշինութեան Միութեան, 1924, էջ 420 եւ 429-430): Հոն արքայութեան հայերէն շատեր, որոնց արտօնուած չէր քաղաք մտնել, այնուամենայնիւ, կաշառքով, կրցած են մտնել Ռազգա ու փրկուիլ Տէր Զօր ղրկուելէ ու կոտորուելէ: Ըստ Գալֆայեանի, Ռազգա հաստատուած գաղթական հայերու թիւը Դեկտեմբեր 1915ին կատարուած պաշտօնական մարդահամարին համաձայն անցած է 30 հազարը, իսկ յաջորդ Մայիսի աւարտին՝ այն բարձրացած է 50 հազարի (Գալֆայեան, էջ 257 եւ 507): Ռազգա արքայութեան հայերէն շատեր մնացած են այնտեղ ու կազմած՝ փոքրիկ գաղթօճախ մը: Անոնց թիւը 1926ին եղած է 287 անձ (Պապայեան, էջ 6, մինչ այլ աղբիւր մը, 1927ին տեղւոյն հայութեան թիւը ցոյց կու տայ որպէս 302 անձ (*Արև*, Գահիրէ, 26 Նոյեմբեր 1927) իսկ 1934ին հոն գտնուած են 350 հայեր, որոնք ունեցած են եկեղեցի մը, վարժարան մը ու մանկապարտէզ մը 85 աշակերտ-աշակերտուհիով: Ռազգայի մէջ գործած են նաեւ հայկական մշակութային եւ բարեփրական միութիւններ:

⁶⁰ Արաբական անուանումով Հասաթէ, քաղաք Խապուր եւ Հերմաս (Ճաղճաղ) գետերու միացման կէտին մօտ, Տէր Զօրէն հիւսիս արեւելք, անկէ 179 քմ. հեռաւորութեան վրայ: Քաղաքին առաջին բնակատեղին կառուցուած է գետին հիւսիսակողմը գտնուող բլրակին վրայ, իսկ նոր ժամանակներուն՝ անոր առաջին շէնքը եղած է ցարդ իր գոյութիւնը պահող օսմանեան զօրանոցը: Հասիճէն այժմ գիւղատնտեսական մեծ քաղաք է եւ Սուրիոյ համանուն նահանգին կէդրոնը (*Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան...*, Գ., էջ 63-65): Ցեղասպանութենէն ետք, հոն հաստատուած է փոքրաթիւ հայ գաղութ մը, որ ունեցած է իր դպրոցները, Ս. Յովհաննու Կարապետ եկեղեցին եւ ազգային-մշակութային համեստ կէտերը: 1926ին, հոն կային 41 հայ առաքելական ընտանիքներ (Պապայեան, էջ 6), իսկ 1950ականներուն՝ 70 հայ ընտանիք, մինչ տեղւոյն ազգային վարժարանին մէջ ուսանած են 80 աշակերտներ:

⁶¹ Միջազգետք հաստատուած արաբական հնագոյն ցեղախումբերէն, որ համեմատաբար եղած է փոքրաթիւ՝ քան միւս ցեղախումբերը: Անոր անդամները Ի. դարասկիզբին մասամբ դարձած են քաղաքաբնակներ եւ զբաղած երկրագործութեամբ, մինչ ուրիշներ՝ բանակած են Ճեզիրէի հիւսիսը՝ Հասիճէի եւ Ռաս Իւլ Այնի շրջանները, մինչեւ Սինճար եւ Մուսուլ, ինչպէս նաեւ Հալէպի շրջակայքը: Այս ցեղախումբի անդամները եղած են աղքատ եւ ծանօթ՝ իրենց աւագակային վարքով, որ եղած է իրենց գլխաւոր յատկանիշը:

⁶² Կամ Սընճար - Լեո՝ Մուսուլ նահանգին մէջ, Մուսուլ քաղաքէն արեւմուտք, այժմու Սուրիա-Իրաք սահմանագծին մօտակայքը: Համանուն պարսպապատ քաղաքը կը գտնուի լեռան հարաւային ստորոտին, Մուսուլէն 80 քմ. հեռաւորութեամբ: Բնակիչները մեծ մասամբ եզիտի քիւրտեր են: Սընճարը գլխաւոր կէդրոնն է անոնց, ուր կը մնայ նաեւ իրենց հոգեւոր առաջնորդը: Շրջանին մէջ կ'ապրին նաեւ փոքրաթիւ ասորիներ ու արաբներ: Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներուն, բազմահազար հայեր փախուստ տալով սուրիական անապատէն, ապաստանած են Սընճարի եզիտիներուն մօտ ու փրկուած: Անոնց մէկ մասը, մանաւանդ՝ մերտինցի արաբախօս կաթօլիկները, Զինադադարէն ետք մնացած են հոն եւ 1930ին կառուցած Ս. Գեորգ եկեղեցին,

իսկ 1932ին՝ Անարատ Յղութեան Քոյրերու վարժարանը: Մինչ ուրիշներ, անելի ետք, անցած են Մուսուլ, Պաղտատ եւ Սուրիա, իսկ ներգաղթի օրերուն՝ հայրենադարձուած են Խորհրդային Հայաստան: Օրին, անոնց հետ Հայաստան գաղթած են նաեւ բազմաթիւ եզիտիներ: 1933ին Սընճարի հայ կաթողիկոսներուն թիւը եղած է 70-80 ընտանիք («Թեմեր», *Աւետիք*, Բ. տարի, Մարտ, թիւ 1 (13), Պէյրութ, 1933, էջ 91):

- ⁶³ Արաբական հնագոյն ցեղախումբերէն, որ իր մէջ ունի 40 ճիւղաւորում: Միջագետք գաղթած են Եմէնէն: Ի. դարասկիզբին, մասամբ դարձած են քաղաքականներ, մինչ ուրիշներ՝ բանակած են առաւելաբար Սուրիոյ Հասիճէ եւ Իրաքի Մուսուլ քաղաքներուն միջեւ ինկած տարածաշրջանին մէջ, ինչպէս նաեւ Հալէպէն արեւելք՝ Մունպուճի ու Ճարապլուսի շրջակայքը: Մեծ եղած է անոնց թիւը մանաւանդ Իրաքի մէջ:
- ⁶⁴ Արաբական մեծագոյն ցեղախումբերէն, որուն հետեւորդները Նաճըրէն (Արաբիա) Միջագետք գաղթած են ԺԷ. դարուն եւ ծանօթ են իրենց քաջութեամբ: Բանակած են Խապուրի ափերուն, Ռազգայի ու Պաղտատի միջեւ ինկած տարածաշրջանին մէջ, ինչպէս նաեւ Իրաքի, Արաբիոյ, Արաբական Ծոցի երկիրներուն, Պարսկաստանի եւ այլ երկիրներու մէջ, իսկ ամբողջ բարձրացած են Սինճար Լէռ: Օսմանեան տիրապետութեան վերջին շրջանին շամմարները բազմաթիւ արիւնալի բախումներ ունեցած են օսմանեան բանակին հետ:
- ⁶⁵ Կամ Սաֆա - Գիւղ՝ Ռաս Իւլ Այնէն հարաւ-արեւելք, 18 քլմ. հեռավորութեամբ, Խապուր գետի աջ ափին, համանուն բլրակի կողին (*Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան...*, Բ., էջ 529): Բնակիչները եղած են չեչններ, որոնք հոն գաղթած են Լազիստանէն մօտաւորապէս 1835ին (Սարգիս Սարունի, «Սաֆա, Սաֆա...», *Շանթ* շաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, Դ. տարի, Նոր շրջան, թիւ 7, 28 Դեկտեմբեր 1918, էջ 87):
- ⁶⁶ Թուրք քաղաքական գործիչ, որ ցեղասպանութեան սկզբնաւորութեան, հայերու բռնագաղթի ընդհանուր տնօրէնի օգնականի պաշտօնով, Կ. Պոլիսէն դրկուած է Հալէպ եւ Տէր Զօրի կոտորածներու նախօրեակին, Եփրատի գիծին վրայ գտնուող բովանդակ հայութիւնը քշած է Տէր Զօր ու պատճառ դարձած անոնց փճացումին (Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, էջ 8): Հազգը Պէյ եղած է սուրիական անապատի մէջ իրագործուած հայերու կոտորածներուն գլխաւոր դերակատարներէն մին: Տէր Զօրի մէջ ան կը սիրէր ինքզինք կոչել «Հայոց Աստուած»: Ի միջի այլոց, ինք է որ «18 կառքերու մէջ լեցուած հայ որբերը քարիւղով այրելու հաճոյքը տուած էր ինքզինքին»: Կը համարուի 5 հազար հայերու սպանութեան կազմակերպիչը: Յիշուած է Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի պատրաստած հայոց ցեղասպանութեան պատասխանատուներու ցուցակին մէջ (*Patrik Zavenin...*, էջ 91): Զինադադարին, 7 Մարտ 1919ին, ձերբակալուած է Աֆիոն Գարահիսարի մէջ, երբ քաղաքի կառախումբին մէջ հաւաքուած հայեր, որոնք մեծ մասամբ եղած են իր ճիրաններէն փրկուածներ, ճանչցած են զինք եւ «հանդիսաւորապէս» ձերբակալել տուած են բրիտանացի զինուորներու միջոցաւ, մինչ նոյն պահուն, պատահաբար հոն գտնուող Պարթընի օգնութեան յանձնախումբի անդամ ամերիկացիներ «սինեմայի համար» զանազան ձեւերով լուսանկարած են զինք՝

ձերբակալուած վիճակով («Հայոց Աստուածը» Կը Ձերբակալուի», *Ճակատամարտ*, Կ. Պոլիս, նոր շրջան, թիւ 102 (1923), 11 Մարտ 1919, էջ 2):

⁶⁷ Կամ Ապու Հարար-Ապու Հարրար - Փոքրիկ գիւղ՝ սուրիական անապատին մէջ, Եփրատի աջ ափին, Տիփսիի եւ Համամի միջեւ: Եղած է զինուորական կայան եւ ունեցած է իջեւանատուն (խան) մը: 10 Սեպտեմբեր 1916ի դրութեամբ, գետին 200 մետր հեռաւորութեան վրայ գտնուող Ապու Հարրարի Բլուրին վրայ, տեղակայուած էին 240 արքայական հայեր (*United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, compiled with an introduction by Ara Sarafian, Gomidas Institute, Princeton and London, 2004, էջ 557-558): 1974ին, Ապու Հարրարը մնացած է Եփրատի վրայ կառուցուած Ալ Ասատ ջրամբարի ջուրերուն տակ, իսկ գիւղացիները տեղափոխուած են անոր մօտակայքը հիմնուած համանուն նորահաստատ գիւղը, մինչ գիւղին մէջ գտնուող կղմինտրէ պատմական կլոր աշտարակը քակուելով՝ տեղափոխուած եւ վերակառուցուած է Թապքա քաղաքի (այժմ Ալ Սաուրա) մօտակայքը գտնուող ջրամբարի պատին մօտ:

⁶⁸ Թրքերէն տասնապետ:

⁶⁹ Ապու Հարրարի գաղթականաց առաքման պաշտօնեայ: Ցեղասպանութեան տարիներուն, Ապու Հարրարէն անցած բազմաթիւ վերապրողներ իրենց յուշերուն մէջ գրած են անոր մասին: Ըստ անոնց, գաղթականներու շրջանակին մէջ ան ստացած է «Ոսկոր կտորող» եւ «Գարա Օնպաշը» (Սեւ Տասնապետ) մակդիրները՝ իր բիրի հարուածներուն տակ սպաննուածներուն կամ կտորածքներ ստացածներուն մեծ թիւին պատճառով (Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, էջ 39. նաեւ՝ Յակոբ Ա. Սերոբեան, *Եղեռնի Յուշերս*, հրատարակութեան պատրաստեց Անդրանիկ Տազէւեան, Պէյրութ, Տպ. Ֆոթօկրափիլի Բազլայեան, 2005, էջ 140-142): Ըստ Սերոբեանի, Բահմէտտին «թխագոյն, միջահասակ, մարդասպան գազան» մըն էր, որուն «ըրած վայրագութիւնները նկարագրելու համար բառեր չենք կրնար գտնել»: Գաղթականներու իւրաքանչիւր առաքումի ժամանակ, «ոսկոր կտորող» Սուհամէտ Բահմէտտինի ձեռքով, «2-3 մարդ անպայման կը սպաննուէր՝ մտրակի, բիրի հարուածներուն տակ»: Սերոբեան ականատես եղած է անոր ձեռքով երկու հայերու սպաննութեան դէպքին ու ըսած է, թէ անոր վճարուած 300 օսմ. ոսկիի կաշառքի մը շնորհիւ 34 հայ ընտանիքներ կըրցած են մօտ հինգ ամիս մնալ Ապու Հարրար ու փրկուիլ Տէր Զօր արքայունէլէ (Սերոբեան, էջ 140-142): Ըստ Սեպուի Լուսարարեանի, Բահմէտտին կ'ապրէր «քանի մը գեղանի հայ աղջիկներով» հարէմի մը մէջ: Ան եղած է «երկայնահասակ, նիհար, սեւ տգեղ դիմագիծով, մոնկոլական, բարակ պէխերով... մէկ ձեռքը ճիպոտ, մէջքին կապած դաշոյն, տասնհարուածանոց, արիւնարբու մի գազան, խուզարկու հրէշային նայուածքով...»: Լուսարարեան ըսած է նաեւ, թէ ան իր կօշիկին երկաթէ կռունկով զլուխներ ջախջախած ու դիակները Եփրատ նետել տուած է (Սեպուի Լուսարարեան, «Մի Կեանքի Պատմութիւն», ձեռագիր յուշեր, պատճէնը՝ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, էջ 315-316): Թալասցի Միսաք Թ. Աբրահամեան եւս գրած է իր մասին. «[Ռագգայի մէջ] ...որ մը բանտ պառկելէն վերջը գայմազամութեան տուած աղերսագրիս վրայ երաշխաւորութեամբ ելնելու արտօնեցին, այս անգամ ալ զարագօր զօմանտանը [պահականոցի

նստիկանապետ] Մեւ Բահմէտտինը չ'ձգեց (այս Մեւ Գազանը այն Բահմէտտինն է որ Գարա Օնպաշը (Մեւ Տասնապետ – Մ.Մ.) կը յորջորջեն եղեր Ապու Հարրերի հայ գաղթականները հոն՝ շատ մը հայերուն ծեծի տակ սպաննելուն, Տէր Զօր ղրկուելուն պատճառ ըլլալով մէկտեղ՝ շատերէն ալ շատ ստակներ շորթած եւ կողոպտած է, հիմա ալ անպաշտօն կերպիւ Բազգա կը գտնուի եղեր եւ քովն ալ հայ աղջիկ մը կայ), այն գազանն ալ կաշառելով օձիքնիս ազատեցինք եւ դուրս ելլելով լայն շունչ մը առի, դժոխային երկրին մէջ ինքզինքս արքայութեան մէջ կարծեցի» (Միսաք Թ. Աբրահամեան, «Համառօտ Կենսագրութիւն Միսաք Թ. Աբրահամեանի», ձեռագիր յուշեր, գրի առնուած Հալէպ, 30 Դեկտեմբեր 1918ին, բնագիրը՝ Նուպարեան Գրադարան, ԱԱՖ, Կեսարիոյ Թղթածրար): Իսկ ըստ այնթապցի Գրիգոր-Թորոս Ճէպէճեանի, Ապու Հարրարի մէջ կառավարութիւնը հաւաքած է 8-9 տարեկան 50 մանուկներ, զանոնք Կ. Պոլիս՝ որքանոց ղրկելու համար, որոնք 12 ոստիկաններու ընկերակցութեամբ ճամփայ հանուած են. բայց քանի որ մանուկները անկարող եղած են քալելու, ոստիկանապետ Բահմէտտին հրամայած է ձիերը տողոց վրայ քշել եւ 15 վայրկեան ետք անոնցմէ «հատ մը ոտքի վրայ ողջ մնացած չէր» (Գաբիկեան, էջ 511):

⁷⁰ Բահմէտտինի եւ որբերուն առնչուող այս դէպքերը, նոյն մանրամասնութիւններով, կրկնուած են Անտոնեանի տպագիր հատորին մէջ (Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, էջ 197-199) եւ Սերոբեանի կողմէ (Սերոբեան, էջ 156-157):

⁷¹ Ժանտարմա՝ քաղաքային ոստիկան, զոմանտան՝ հրամանատար. Ժանտարմա զոմանտան՝ քաղաքային ոստիկանութեան հրամանատար:

⁷² Այս պարբերութեան լուսանցքին կայ հետեւեալ հատուածը. «Մէնզիլ Գոմանտանի Նուրէտտին պէյ, անձնապէս համակիր հայոց, օճառ կու տար, քարավանա կը հանէր, հացը առատ կու տար: Որքանոցը առաջին անգամ բացողը Նուրէտտին պէյն է»:

⁷³ Տէ՛ւ՝ ծանօթագրութիւն թիւ 45:

⁷⁴ Տէ՛ւ՝ ծանօթագրութիւն թիւ 40:

⁷⁵ Նկատի ունի նախապէս յիշուած Մարաթը:

⁷⁶ Արաբերէն՝ հայթայթիչ, յանձնակատար:

⁷⁷ Ներսէս-Օննիկ Քիւրտեան, բնիկ իզմիթցի (Նիկոմիդիա): Ցեղասպանութեան օրերուն Տէր Զօրի մէջ եղած է փռապան եւ յաճախ օգնած կարօտեալ հայ գաղթականներուն: Ան, բանակին հացի հայթայթիչը ըլլալուն՝ ողջ ձգուած է: Տէր Զօրի մէջ իրեն հանդիպած է Օտեան եւ իր յուշերուն մէջ յաճախ գրած է անոր մասին: Ա՛ն է որ կազմակերպած է Օտեանի ու քանի մը այլ աքսորականներու Հալէպ փախուստը 10 Մարտ 1918ին, վճարելով նոյնիսկ Օտեանի ճանապարհածախսը 12 օսմանեան դէղին ոսկի պատկառելի գումար մը (Օտեան, *Անիծեալ Տարիներ*, էջ 369, 392): Քիւրտեան եղած է ատենապետը 1918ի Զինադադարէն ետք Տէր Զօրի մէջ հիմնուած Որբախնամ Միութեան:

⁷⁸ Ծանրութեան չափ, որ տարբեր կշիռք ունեցած է ըստ տեղի ու ժամանակի: Մերթ կշռած է 213.6 կրամ, մերթ՝ 1225, 1282 եւն.: Ի. դարասկիզբին ընդհանրապէս կշռած է 400 կրամ:

- ⁷⁹ Արաբերենէ փոխառեալ թրքերէն՝ առողջապահական, միւտիքի՝ արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ տնօրէն. Սըհիէ միւտիքի՝ առողջապահական տնօրէն:
- ⁸⁰ Հայկական անուանումը Թեքիրտաղ կամ Թագուրտաղ քաղաքին (պատմական Ռետեպօս բիզանդական քաղաքը), որ Էտիքնէ Նահանգի Թեքիրտաղ Գաւառի կեդրոնն էր եւ ծովեզերեայ քաղաք մը՝ Մարմարա Օղու եւրոպական ափին: Ունեցած է Ս. Թագաւոր, Ս. Փրկիչ եւ Ս. Խաչ անունով հայկական եկեղեցիներ, քանի մը վարժարան եւ մշակութային միութիւններ: Տեղոյն հայ աւետարանական համայնքը եւս ունեցած է երկու եկեղեցի եւ 170 հետեւորդ (Վեր. Կարապետ Պ. Ատանալեան, *Յուշարձան Հայ Աւետարանականաց Եւ Աւետարանական Եկեղեցւոյ*, Ֆոեզնօ, Crown Printing Co., 1952, էջ 239): 1914ին Ռոտոպօսն ունեցած է աւելի քան 25 հազար բնակիչ, որուն մօտ 10 հազարը՝ հայեր, իսկ մնացեալները՝ թուրքեր, յոյներ եւ հրեաներ եղած են (Ս[արգիս] Մ. Օոցիկեան, *Արեւմտահայ Աշխարհ*, Նիւ Եորք, Տպ. Ա. Յ. Լիլիէեան, 1947, էջ 619), իսկ ըստ այլ աղբիւրի, 1915ին, քաղաքի բնակչութեան ընդհանուր թիւը եղած է 30 հազար, որուն «ճիշդ կէսը» եղած են հայեր (Սարգիս Գ. Փաչաճեան, *Յուշամատեն Ռոտոպօսի Հայերուն 1606-1922*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1971, էջ 202), մինչ երրորդ աղբիւր մը, Յեղասպանութեան նախօրեակին, տեղոյն հայոց թիւը արձանագրած է 16 հազար (*Ժողովուրդի Արձագանգը*, Կ. Պոլիս, Ա. տարի, թիւ 20-79, 8/21 Յունուար 1919, էջ 2):
- ⁸¹ Հայաբնակ քաղաք, պատմական Հայաստանի Սեբաստիա նահանգի Շապին Գարահիսար Գաւառի կեդրոնը, Սեբաստիա քաղաքէն հիւսիս-արեւելք: Հիմնուած է Ք.ա. 60 թուականին, հսկայ լեռան մը ստորոտին: 1895ի համիտեան կոտորածներու ժամանակ, հակառակ շապին գարահիսարցիներու ինքնապաշտպանական փորձերուն, քաղաքի հայերը տուած են մօտ 5 հազար զոհ, իսկ ամբողջ գաւառը՝ 8-9 հազար զոհ: Տեղոյն հայ առաքելականները ունեցած են Նախավկայ Ս. Ստեփանոս կամ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Փրկիչ հայկական եկեղեցիները, Ս. Առաքելոց վանքը եւ բազմաթիւ վարժարաններ, որոնցմէ գլխաւորը ունեցած է 500 աշակերտ: Տեղոյն հայ աւետարանականները եւս ունեցած են իրենց եկեղեցին: Յեղասպանութեան նախօրեակին, Շապին Գարահիսարի մէջ գտնուած է 950 հայ տուն՝ 7200 բնակիչ (Գաբիկեան, էջ 602), բոլորն ալ առաքելականներ, իսկ ըստ այլ աղբիւրի՝ ան ունեցած է 13 հազար հայ բնակիչ (Օոցիկեան, էջ 490), մինչ երրորդ աղբիւրի մը համաձայն, տեղոյն հայերուն թիւը եղած է 7800 (Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշեան, Հ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, Դ. Հատոր, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 1998, էջ 78-79): Քաղաքը ունեցած է նաեւ թուրք եւ յոյն բնակչութիւն: Յեղասպանութեան ժամանակ, 2 Յունիսէն 29 Յունիս 1915, տեղոյն հայերը բարձրանալով բերդ, դիմած են ինքնապաշտպանութեան, բայց թրքական բանակը գրաւելով գայն կոտորած է հոն գտնուողներուն մեծամասնութիւնը (Շապին Գարահիսարի համապարփակ պատմութեան համար տես՝ Արամ Հայկազ, *Շապին Գարահիսար Ու Իր Հերոսամարտը*, Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1957, 459 էջ):
- ⁸² Պատմական քաղաք՝ համանուն անկախ գաւառի կեդրոնը: Հայկական Միջագետքի գլխաւոր ոստաններէն, որ միջնադարուն եղած է հայ եւ ասորի

մշակոյթներու կարեւորագոյն կեդրոն: Քաղաքը հարուստ էր իր պատմական յուշարձաններով՝ բերդի մնացորդներով, հնադարեան եկեղեցիներով, մզկիթներով եւն.: Եղեսիոյ մէջ է որ տեղի ունեցած է հայերէն գիրքերու գիտօր: Համիտեան կոտորածներու ժամանակ, տեղւոյն հայերը դիմած են ինքնապաշտպանութեան, բայց յիսնօրեայ հերոսական դիմադրութենէ ետք թրքական զօրքը մտած է հայկական թաղերը եւ կոտորած է մօտ 10 հազար հայեր, որոնց շուրջ 3500ը եկեղեցւոյ մէջ ողջ-ողջ այրուածներն են (Ռ. Սահակեան, Ուրֆայի Հերոսամարտ», *Հայկական Հարց Հանրագիտարան*, Հրատ. Հայկական Հարցի Գլխ. Խմբագրութիւն, Երեւան, 1996, էջ 450): Հայ առաքելականները ունեցած են Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ Ս. Սարգիս վանքը, իսկ հայ աւետարանականները՝ երկու եւ հայ կաթողիկէները մէկ եկեղեցի: Հայեր ունեցած են նաեւ 15 դպրոց, աղջկանց բարձրագոյն վարժարան, որբանոցներ, մշակութային եւ բարեսիրական կազմակերպութիւններ, թերթեր, գրադարաններ եւն.: 1915ին, քաղաքը ունեցած է շուրջ 100 հազար բնակիչ, որոն 35 հազարը՝ հայեր: (Արամ Սահակեան, *Դիցազնական Ուրֆան Եւ Իր Հայրորդիները*, Հրատ. Ուրֆայի Յուշապատումի Յաձնախումբին, Պէյրութ, Տպ. Ատլա, 1955, էջ 612), իսկ ըստ այլ աղբիւրի ունեցած է 32.600 հայ բնակիչ (Kévorkian-Paboudjian, էջ 325): Ցեղասպանութեան ժամանակ, տեղւոյն հայերը, 29 Սեպտեմբերէն 23 Հոկտեմբեր 1915, դիմած են ինքնապաշտպանութեան, որ սակայն ունեցած է ողբերգական աւարտ, երբ թրքական բանակը յաջողած է մտնել քաղաք ու կոտորել հայերուն մեծամասնութիւնը: Նոյն շրջանին, Եղեսիան եղած է Արեւմտեան Հայաստանէն արքայութեան հայերու համակեդրոնացման կայան, ուր հաւաքուածները աւելի վերջ արքայութեան են Ռաս Իւլ Այնի ու Ռազգայի անապատները: Զինադադարին, Հոկտեմբեր 1919ին, ֆրանսացիներ պահ մը գրաւած են քաղաքը, ուր հաւաքուած են փոքրաթիւ ուրֆացի հայեր եւ այլ շրջաններէ հոն ապաստանած վերապրողներ, մօտ վեց հազար հոգի: Բայց աւելի ետք, ֆրանսացիներու հեռանալով, 1923ին, անոնք եւս հեռացած են քաղաքէն՝ ինքնապաշտպանական կարճատեւ մարտեր մղելէ ետք տեղւոյն թուրքերուն դէմ:

⁸³ Այս դէպքերը, նոյն մանրամասնութիւններով յիշուած են Անտոնեանի տպագիր հատորին մէջ: Հոն ըսուած է, որ առաջին որբը Տէր Զօրի մէջ պատասպարուած է նիկոմիդացի հացագործ Օննիկ Քիւրտեանի մօտ (Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, էջ 199-200): Այս նոյն դէպքերը յիշուած են նաեւ Սերոբեանի մօտ (Սերոբեան, էջ 157):

⁸⁴ Պատմական քաղաք՝ Հալէպ Նահանգի Հալէպ Գաւառի Պապ Գաւառակի կեդրոնը, Հալէպ Քաղաքէն հիւսիս-արեւելք, 38 քլմ. հեռավորութեամբ: Հոն գտնուած հնութիւնները ենթադրել կու տան, որ ան հիթիթեան շրջանի բնակավայր մըն է (*Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան...*, Բ., էջ 199): 1216-1233ի Հալէպի կառավարիչ՝ ծագումով հայազգի Շահապուլտին Թուրքիլ Ալ Արմանին, հոն կառուցած է իջեւանատուն մը եւ մետրեսէ (իսլամական դպրոց) մը: 1890ին Պապը ունեցած է 5720 բնակիչ (حلب محافظة، حميدة الرحمن عبد), Ապտուլրահման Համիտէ, *Հալէպի Նահանգը*, Դամասկոս, Սուրիոյ Մշակոյթի Նախարարութեան Հրատ., 1992, էջ 214): Ցեղասպանութեան շրջանին ան դարձած է արքայական հայերու համակեդրոնացման գլխաւոր կայքերէն մէկը,

ուր հաւաքուածներուն համար ստեղծուած են անտանելի պայմաններ: Աշիրէթներու տեղաւորման եւ գաղթականներու Հալէպի ընդհանուր տեսուչի փոխանորդ Ապտիլ Ահատ Նուրին, 20 Յունուար 1916ին հրահանգած է Պապի գաղթականներու առաքման պաշտօնեայ Մուհարրէմ Պէլին որ հոն գտնուող բոլոր հայերը աքսորէ [Տէր Զօրի անապատ]: Ըստ Անտոնեանի, Պապի մէջ թիֆուսէ զոհուած են մօտաւորապէս 80 հազար հայեր: Պատահած է որ մէկ օրուայ ընթացքին հոն մահացած է 1111 հոգի (Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, էջ 91-92, 18-19): Ցեղասպանութենէն ետք Պապը ունեցած է փոքրաթիւ հայ գաղութ մը որ 1926ին բաղկացած է 178 անձէ (Պապայեան, էջ 6):

- ⁸⁵ Այս հեռագրին հայերէն թարգմանութիւնը տպուած է Անտոնեանի *Մեծ Ոճիրը*ին մէջ, էջ 81:

«Խիստ ստիպողական եւ գաղտնի».

Նոյն իսկ ռճրագործութեամբ դատապարտուած կամ ամբաստանուած եւ ոստիկանութեան կողմէ ձերբակալուած հայերը բանտերը մի՛ պահէք, իսկոյն առաջ դրկեցէք»:

Մենք զայն բառացիօրէն պիտի թարգմանէինք այսպէս.

«(Խիստ ստիպողական եւ գաղտնի)».

Հայերէն սպանութեան համար դատապարտուածներն ու ամբաստանուածները ոստիկանական գրասենեակին կողմէ եթէ նոյնիսկ ձերբակալուած են՝ զանոնք վար դնելով անմիջապէս պէտք է յառաջ դրկել»։ Էլիիանեան հեռագրին բովանդակութիւնը ի նք փոխանցած է տեղւոյն գաղթական հայերուն, որպէսզի *«ամէն մարդ իր զլիւռն ճարր նայի»* (Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, էջ 81):

- ⁸⁶ Օնած է Հաճըն 1885ին, նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրի վարժարաններուն մէջ, ապա հետեւած է հեռագրագիտութեան եւ երկար տարիներ աշխատած է Հաճնոյ հեռագրական գրասենեակին մէջ, ապա եղած է յիշեալ գրասենեակին տնօրէնը: 1909ի կիլիկեան կոտորածներու ժամանակ իր յղած հեռագիրերը մեծապէս նպաստած են որ տեղւոյն հայութիւնը փրկուի համընդհանուր կոտորածէ (Յակոբ Յ. Թէրզեան, *Կիլիկիոյ Աղէտը*, Կ. Պոլիս, [Տպ.] Յ. Ասատուրեան, 1912, էջ 241): 1919ին վերադարձած է ծննդավայր ու ստանձնած իր նախկին պաշտօնը եւ նոյն թուականի Մարտի 29ին ընտրուած է Հաճընի նորակազմ Հայ Ազգային Միութեան ատենապետ: Հաճնոյ անկումէն օր մը ետք, 16 Հոկտեմբեր 1920ին նահատակուած է Տաւրոսեան Լեռներուն վրայ, կոտորածէն փախուստ տուող խումբ մը համաքաղաքացիներու հետ:

- ⁸⁷ Անտոնեանի ձեռագրին մէջ, այս հատուածի լուսանցքին գրուած է հետեւեալը. *«Կարապետ Էփիիանեան Հաճնոյ մէջ հեռագրական եւ թղթատարական տնօրէն էր: Մէկուս Նալպանտեանի ազգական ըլլալուն, ետ բերուելով Հալէպ մնաց հեռագրական եւ թղթատարական պաշտօնատան հաշուակալութեան ճիւղին մէջ»:* Իր յուշերուն մէջ նոյնը հաստատած է Խաչէր Սարգիսեան եւ աւելցուցած որ Գոգանի պետական երեսփոխան Նալպանտեան Ներքին Գործոց Նախարարութենէն արտօնութիւն ստացած է իր ազգականներէն ու բարեկամներէն 40 հոգի զերծ պահելու տեղահանութենէն, իսկ եթէ անոնք արդէն իսկ տեղահանուած ըլլան՝ ապա պահել զանոնք իրենց արքայավայրերուն մէջ, յետոյ աւելցուցած է որ Կ. Պոլիսէն այդ մասին հեռագիր հասած է այն պահուն երբ Էլիիանեան կը գտնուէր Պապ, այնպէս որ անոր

արտոնում և մնալ հոն ու փրկուիլ Տէր Զօր ճամփուելէ (Խաչեր Սարգիսեան, *Եօթանասուն Տարիներու Յուշերս*, Պէրուր, Տպ. Տօնիկեան, 1970, էջ 559), իսկ Ակունի աւելցուցած է որ Նալպանտեան այս ձեռով կրցած է փրկել նաեւ կեանքը կարգ մը հայրենակիցներու՝ զանոնք եւս ցոյց տալով որպէս իր ազգականները (Ակունի, էջ 308): Քելէշեան, Սիսի արձանագրութեան դիւանէն քաղելով տուած է ցանկը Նալպանտեանի շնորհիւ արքորէ զերծ մնացած սսեցի 13 ընտանիքներու 100 անդամներուն (Միսաք Քելէշեան, *Միս-Մասեան*, Պէրուր, Տպ. Հայ Ճեմարանի, 1949, էջ 562): Մատթէոս Նալպանտեան ծնած է Սիս 1876ին: Պետական շրջանակներու հետ ունեցած է սերտ յարաբերութիւններ: 1906ին եղած է Հաճըն Գաւառակի կառավարիչ: Որպէս Սիսի ներկայացուցիչ, 1914ին ընտրուած է անդամ Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողովին, փոխարինելով Համբարձում Պոյաճեանը (Մեծն Մուրատ) եւ Կ. Պոլիս մեկնելով մաս կազմած է տեղոյն Ազգային Քաղաքական Ժողովին եւս: Իր հսկայ հարստութեան համարեա կէսը կաշառք տալով զերծ մնացած է արքորէ: Զինադադարին, 1918 Նոյեմբեր-Դեկտեմբերին Օսմանեան Խորհրդարանին մէջ խիստ ելոյթներով պախարակած է հայութեան դէմ ի գործ դրուած կոտորածները: Կիլիկիոյ պարպումէն ետք անցած է Փարիզ ու պարապած՝ վաճառականութեամբ: Գործօն անդամ եղած է ՀԲԸՄի: Մահացած է Փարիզ, 3 Մարտ 1942ին (Քելէշեան, էջ 305-306):

- ⁸⁸ Հայաբնակ պատմական քաղաք լեռնային Կիլիկիոյ հիւսիսը, Ատանա Նահանգի Սիս Գաւառի Հաճըն Գաւառակի կեդրոնը: Կառուցուած է Սարոս Գետի աջ կողմը, պատմական Հարգան Քաղաքի աւերակներուն մօտակայքը: ԺԲ.-ԺԴ. դարերուն մտած է Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան կազմի մէջ: Տեղոյն հայ առաքելականները ունեցած են վեց, կաթողիկէները՝ մէկ իսկ աւետարանականները՝ երկու եկեղեցի: Մօտակայքը գտնուած է Ս. Յակոբ պատմական վանքը: Տեղոյն հայերը ունեցած են նաեւ աւելի քան տասնեակ մը վարժարաններ, որոնցմէ նշանաւոր էին Սահակ-Մեսրոպեան վարժարանն ու Ամերիկեան աղջկանց գիշերօթիկ եւ մանչերու բարձրագոյն վարժարանները: Անոնք ունեցած են նաեւ որբանոց-արհեստանոց, բարեսիրական-մշակութային միութիւններ, հայերէն թերթեր, հիւանդանոց եւն.: 1915ին Հաճընը ունեցած է 5 հազար տուն՝ շուրջ 35 հազար բնակիչ (Գնէլ Եպս. Ճերեճեան, «Հաճընի Դիցազնական Ինքնապաշտպանութիւնը» *Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի*, վմբ. Գ. Ահարոնեան եւ Ն. Թովպալեան, Գ. տիպ, Պէրուր, Տպ. Հայ Տիպ Քոմիիկրաֆ Թեքնովիքէս, էջ 868), իսկ ըստ այլ աղբիւրի, ան ունեցած է 26,480 հայ բնակիչ (Kévorkian-Paboudjian, էջ 300), մինչ երրորդ աղբիւր մը տեղոյն հայութեան թիւը ցոյց տուած է իբր 30-35 հազար (Յակոբ Պ. Պօղոսեան, *Հաճընի Ընդհանուր Պատմութիւնը Եւ Շրջակայ Գօզան-Տաղի Հայ Գիւղերը*, Լոս Անճէլըս, Տպ. Պոզաճեան, 1942, էջ 105): Քաղաքին մէջ ապրած են փոքրաթիւ օտարականներ միայն: Ցեղասպանութեան, մեծ կորուստներ տալէ ետք, վերապրած հաճընցիներ Զինադադարին վերադարձած են բնօրրան, բայց քեմալական թուրքեր պաշարած են զայն ու հաճընցիք դիմած են ինքնապաշտպանութեան (1 Փետրուարէն 15 Հոկտեմբեր 1920): Աւելի քան ութամսեայ հերոսական դիմադրութենէ ետք թուրք խուժանը մտած է քաղաք ու կոտորած է հեռանալու անկարող ամբողջ ժողովուրդը, 6-8 հազար հոգի:

ARAM ANDONIAN'S NOTES ON THE MASSACRES OF DEYR ZOR
(SUMMARY)

MIHRAN MINASIAN
mihran.min@gmail.com

Author, philologist, editor, educator and caricaturist, Aram Andonian (Constantinople 1875-Paris 1952), after surviving the Genocide and returning from the Syrian desert dedicated his whole life to the historiography of the Genocide and its documentation. He collected hundreds of survivors' accounts, as well as putting into writing the oral accounts of many others. Thus, his very precious archives are full of genocide accounts and memoirs, most of which have not been published in Armenian yet.

Alongside his renowned book *Medz Vodjire* (The Great Crime) Andonian published articles in newspapers and periodicals. Nonetheless, most of his research works based on memoirs of Aleppo, Bab, Ras Ul Ayn, Meskene, Deyr Zor and the other stations of the Armenians exiled to the desert, remain unpublished.

In this article, Mihran Minasian brings to the limelight parts of Andonian's extensive writings on Deyr Zor. These excerpts depict a clear picture of the remnants of the exiled Armenians that arrived in Deyr Zor, the terrible condition they were in, the destiny of the children and women and the behaviour and activities of the Turkish officials. Specifically, the misdeeds of the head of the Deyr Zor district, Saleh Zeki, and his assistants, Mustafa (the police headman) and the assistant of the general director of the forced deportation of the Armenians, Ismail Hakke Bey, are brought to light. These and many other details are being revealed for the first time and have not been quoted in research papers.